

NORÜ ÌNÜ NA NHUACÜ YA ÛËÛ I DUÛ'ËGÜARÜ MAÛ
NO'RÜGÜ I NGEMA NATÜCUMÜGÜ I WÜIWA PURACÜËÛ

TIKUNAGAWA

OBJETIVOS DE DESENVOLVIMENTO SUSTENTÁVEL
DA ORGANIZAÇÃO DAS NAÇÕES UNIDAS

TRADUZIDOS PARA O TIKUNA

Parceiros:

IDGLOBAL
Instituto de Direito Global

AGU
ADVOCACIA-GERAL DA UNIAO

MINISTÉRIO DOS
POVOS INDÍGENAS

MINISTÉRIO DA
JUSTIÇA E
SEGURANÇA PÚBLICA

GOVERNO DO
BRASIL
DO LADO DO POVO BRASILEIRO

Apoio:

MAKIRA-E'TA
REDE DE MULHERES INDÍGENAS DO ESTADO DO AMAPÁ

INSTITUTO DE DIREITO GLOBAL (IDGLOBAL)

Diretor–Presidente

Carlos Portugal Gouvêa

Diretora Executiva

Dalila Martins Viol

Coordenadora–Geral

Amanda Teles Marques

Pesquisador(a)

Ademir Garcia

Amirele Porto Machado

Jhelice Franco da Silva

Maycon Flores do Nascimento

ADVOCACIA–GERAL DA UNIÃO (AGU)

Ministro de Estado da

Advocacia–Geral da União

Jorge Messias

Secretário–Geral de Consultoria e Advogado–Geral da União

Substituto

Flavio Roman

Assessora Especial de

Diversidade e Inclusão

Claudia Trindade

Secretária–Geral de Administração

Elisa Monteiro Malafaia

Gestora da Parceria

Jessica Zimmer da Silva

Integrante da Comissão de Monitoramento e Controle

Gabriela da Silva Brandão

Lara Aued

Silvino Hipólito Neto

MINISTÉRIO DOS POVOS INDÍGENAS (MPI)

Ministro de Estado dos Povos Indígenas

Eloy Terena

Secretário–Executivo

Marcos Kaingang

Secretaria Nacional de Articulação e Promoção de Direitos Indígenas

Giovana Mandulão

Diretor do Departamento de Línguas e Memórias Indígenas

Edilson Baniwa

Coordenadora–Geral de Articulação de Políticas Educacionais Indígenas.

Larissa dos Santos Martins

**MINISTÉRIO DA JUSTIÇA
E SEGURANÇA PÚBLICA
(MJSP)**

**Ministro de Estado da Justiça e
Segurança Pública**

Wellington César Lima e Silva

**Secretária Nacional de Acesso à
Justiça**

Sheila Santana de Carvalho

**Diretor de Promoção do Acesso
à Justiça**

Gustavo Jorge Silva

**Coordenador–Geral de Direitos
Indígenas**

Marcos de Almeida Matos

**Coordenadora–Geral de Justiça
Socioambiental e Direitos
Territoriais**

Estella Libardi de Souza

**Coordenadora de Justiça
Socioambiental e Direitos
Territoriais**

Julia Zucchi Natour

**REDE DE MULHERES
INDÍGENAS DO ESTADO DO
AMAZONAS – MAKIRA E'TA**

Vice–Coordenadora

Rosimere Maria Vieira Teles

Tradutor(a) Tradicional

Professor Atos Fermin Vasques

Professor Bernabé Bitencourt Serra

Professor Decüracü–Teodorino

Manduca Carvalho

Mendison Chota Agostinho

PROJETO GRÁFICO

Design de capa

Cristian Wari'u

Diagramação

Alan Costa de Brito da Rocha

Texto em Tikuna revisado por

Osias Guedes Alberto

Título: Maĩyugüiarü Conü Ma'ũãũ I Mugüwa: Mugü I Guũma I Mugüetüwa Ngemaũ, OIT Nhumatchi ODS Nagagüwatama Ümatũũ – Tikũnagawa

Subtítulo: Língua Indígena Viva no Direito: Constituição Federal, OIT 169 e ODS Traduzidos

Coordenação Técnica: Dalila Martins Viol, Edilson Baniwa, Gabriela da Silva Brandão, Jessica Zimmer da Silva, Julia Zucchi Natour, Lara Aued e Silvino Hipólito da Silva Neto.

Instituições Responsáveis: Advocacia–Geral da União, Ministério dos Povos Indígenas, Ministério da Justiça e Segurança Pública, Instituto de Direito Global.

Ano de Publicação: 2026

Edição: 1ª Edição – Junho de 2026

Local de Publicação: Brasília/DF

Formato: Impresso e Digital (pdf)

Número de páginas: 452

Projeto Gráfico: Cristian Wari'u Tseremey'wa

Diagramação: Alan Costa

Colaboraram com as publicações das traduções no âmbito do LIVD:

Ademir Garcia, Amanda Teles Marques, Amirele Machado, Ana Rita de Calazans Perine, Andrei Mendes de Andrades, Atos Fermin Vasques, Bernabé Bitencourt Serra, Carine Saez, Carolina Augusta de Mendonça Rodrigues, Celestiel Kri da Silva, Crizantho Alves Fialho Neto, Decüra-cü–Teodorino Manduca Carvalho, Eliel Benites Kaiowá, Elizabeni Barbosa Almeida, Fernando Costa Gomes, Geniniana Almeida Barbosa, Gilmar Veron Alcântara, Isabela da Silva, Jeronimo Franco da Silva, Jhelice Franco da Silva, Jucemari Mĩnká da Silva Corrêa, Kesia Valderes Jacinto Mütê, Leonel Kãka Caetano Chaves, Lileia Pedro de Almeida, Lúcia Assis Moraes, Maicon Flores do Nascimento, Mariana Cavalli Libardi, Maurício Vên–Tahn Salvador, Mendison Chota Agostinho, Renata Castelão, Rosane

Gonçalves da Costa Warken, Rosimere Maria Vieira Teles, Selvino Kokaj Amaral, Sue Elen Lievore, Valdelice Veron, Vanessa Ferreira Gamarra, Viviane Jag Fej Farias, Voninho Benites Pedro.

Licença de uso: CC BY (Atribuição 4.0 Internacional)

Contato: lingua.indigena@agu.gov.br

Site: www.livd.org.br

Rü Programa Língua Indígena Viva no Direito i deaũ

Rü programa língua Indígena Viva no Direito (LIVD) rü nagu narü ñnũ na tüũ na porãẽgũũ rü nhumatchi nũũ na ngetchaũãcũ tũmagagũ ya guama ya natucumũgũ taguarũ naanewá maẽẽ, nanũũ tacua'gũũca' tũmaarũ poragũ.

Rü nawanapuracũe i wũigu i nhaagũ Advocacia Geral da União (AGU) rü namaã Ministério dos povos Indígena (MPI) rü nhumatchi Ministério da Justiça rü Segurança Pública (MJSP). Rü wũiwá na ngemagũ na nhaã tamaẽpũ i natũcumũgũ Kaiowá, Kaingang, rü nhumatchi Tikuna, na nagagũwá na ngeaũca' i mugũ i guũma i muguetũwá ngemaũ, erũ (IBGE) nũũ i ugu rü nhaã tamaepũ i natucumũgũ ni rü mumẽgũũ nagagũwá i deagũũ i 2010gu.

Rü nũmagũ rü nũũ na cua'gũ na wũitchigũ i natucumũgũ rü yima conũ ya nawa ya deagũcũ rü aũriãcũma rü namẽ, na ngemaãcũ naũãũca' i nguẽgũ rü cua'gũ nagu i deaũ i poragũ ya wũietchigũca' i ñũ rü nhumatchi guaneca'iũ na ngemaãcũ nũũ ta cuagũũca' i poragũ i woetama marũ i ngemagũũ i tũmagagũwátama, nacũmagũ i aũriãcũma megũũ naca' i maĩyugũarũ po'ũ.

Nhema nhaã puracũ i ngemaũ (LIVD) rü norũ ügũmarenĩ na taguarũ naane nũũ na cuaũca' nanangemagũũ i muũma i natucumũgũ i nũũ ngemagũũ i nacũmagũ rü nhumatchi conũ ya nawa ya deagũcũ rü norũgũtchigũtama, na ngemaacũ na üũca' rü naũgũũca' i wũi i natchiane i taueũtama i üeũ, na ngemaãcũ guũma ya natucumũgũ nũũ na ngemaũca' i porá i taguarũ naanewá.

Rü Instituto de Direito Global (IDGlobal) rü nia yau nhaã projeto LIVD nawá wũi cá i guane ya duẽẽgũca' i ñũwá na ngemaãcũ na namaã na cuaũca', rü nanaũũca' i nhaã puracũ rü tũmaca' na cagũ ya natũcumũgũ ya duãtagũarũ i ñũ rü nhumatchi nguetañũgũ i maĩyugũ i ñgũũ i woetama naca'ngueũ i ngema puracũ rü naetũwá marũ nawá i üegũũ i ngema ngũ, na nũũ na daumatũgũũca'.

Rü nhaã puracũ rü naũ namaã i natũcumũgũ i duãtagũarũ i ñgũũmaã na meã niũũca' rü ngema wũitchigũ i natũcumũgũ rü tũmamaã na puracũegũ

ya duãtagü ya tamãëpü i natücumügü i nawá ngemagüe i nhaã projeto: Rü rede de mulheres Indígenas do Estado do Amazonas – Makira E'ta, rü wüigu i Tikunagü mã na puracü; Rü Associação de Difusão Cultural de Canela – ADICUCA; rü wüigu na puracü i Kainganggü mã; Rü nhumatchi Instituto Ixiru Ete – Pai de Todos Tekoha Laranjeira Nhãnderu rü wüigu namaã na puracü i Kaiowágü.

Sobre o Programa Língua Indígena Viva no Direito (LIVD)

O Programa Língua Indígena Viva no Direito (LIVD) é uma iniciativa que visa promover o reconhecimento e a valorização das línguas indígenas no âmbito jurídico brasileiro.

A ação é promovida pela Advocacia–Geral da União (AGU), com o apoio do Ministério dos Povos Indígenas (MPI) e do Ministério da Justiça e Segurança Pública (MJSP). Dentre os seus objetivos, encontra-se traduzir a Constituição Federal, OIT 169 e ODS para as três línguas indígenas mais faladas no país — Kaiowá, Kaingang e Tikuna — conforme o Censo de 2010 do Instituto Brasileiro de Geografia e Estatística (IBGE).

O programa reconhece o papel fundamental das línguas originárias na construção de uma justiça mais plural, inclusiva e democrática, possibilitando que as comunidades indígenas tenham acesso direto, em sua língua materna, aos principais instrumentos normativos jurídicos de proteção aos povos originários.

O LIVD representa um passo significativo na construção de um Brasil que reconhece sua diversidade cultural e linguística como pilar da democracia, ao assegurar que o direito seja efetivamente acessível a todos os povos que compõem a nação.

Por meio de chamamento público, o Instituto de Direito Global (IDGlobal) foi selecionado para executar o LIVD e para essa missão reuniu organizações da sociedade civil, pesquisadores indígenas e especialistas indígenas em linguística.

A execução do projeto é fortalecida por uma atuação em rede com organizações da sociedade civil diretamente vinculadas às comunidades participantes: a Rede de Mulheres Indígenas do Estado do Amazonas — Makira E'ta, que atua junto ao povo Tikuna; a Associação de Difusão Cultural de Canela — ADICUCA, ligada ao povo Kaingang; e o Instituto Ixiru Ete – Pai De Todos – Tekoha Laranjeira Nhänderu, vinculado ao povo Kaiowá.

Na wüitchigü i natucumügü arü naanewá na ñũ

Nagagu na nüũ na ngetchaũgüũ i nhema Convenção nº 169 da Organização Internacional do Trabalho ná nüũ i uũ, rü naĩpa nana üaũ i ngema puracü na nagagüwá na ngeũ i ngema tamaepü i natucumü rü tũmatanüwá naĩ rü nanawe'gü na nhuacü ta nanaũgüũ rü nhumatchi na marü tana yaugüũ ya duãtagü i nhaã tamaepü i natucumügü Kaingang, Kaiowá rü nhumatchi Tikuna arü.

Rü ngema niĩ tikunagawa nangeũ rü Tamaepü'tchipe'egu ni yauye. Rü norü ügü'tchipe'ewa rü Tikunagawa nana ngegü ngema artigogü maĩyugü'tchigagu i de'agüũ rü maĩyugüũ rü ngüecgüũ, rü ngema wüitchigü i natucumügü i maĩyugü i ñgüũ nawa ngemagüũ nüũ i ugügu. Rü norü taretchipe'ewa rü tikunagawa nange i ngematogüamatchigü i artigogü i Mugüpaneẽ arü. Rü norü gu'wa rü tikunagawa nanangegü ngema Mugü i Guĩma i Mugüetüwa ngemaũwa ngemagüũ i artigugü, rü naetü Convenção nº 169 i OITarü rü nhumatchi ngema ODS). Rü wüitchigü tchipe'earü gu'utchiwa rü wüine i comunidadewa nanangegü na ngemaãcü ya duĩẽ'gü nüũ tadaumatüguĩca' rü nawa ta ugütaegüĩca' rüena marü na weguũ rüena tama, na ngemaãcü tana yaugüũ i ngema ümatü.

Rü ngemaãcü na üaũ i ngema puracü nana mẽĩca'i ngema ümatü rü nhumatchi namaã na wüiguĩca'i ngema mugüwá rü ümatü rü nhumatchi nüũ na ngetchaũgüũ i ñnügü rü nacümagü i woetama i tũmaarü iĩgüũ ya wüitchigü natücumügü, rü nhemaãcü weguyaũ i ngema puracü na tũmagagüwá na ngeũ i mugü i guĩma i mugüetüwá ngemaũ ya tamaepü i natücumü.

Consulta Prévia e Validação

Em respeito aos princípios estabelecidos pela Convenção nº 169 da Organização Internacional do Trabalho, todas as etapas que antecederam a tradução foram realizadas mediante consulta prévia, livre e informada junto aos Povos Kaiowá, Kaingang e Tikuna.

A tradução foi desenvolvida em três etapas. Na primeira, foram traduzidos os artigos da Constituição Federal considerados mais relevantes para os povos indígenas, segundo avaliação dos próprios indígenas envolvidos no processo de tradução. Na segunda etapa, foi traduzido mais um terço do texto constitucional. Por fim, realizou-se a tradução do restante da Constituição Federal, bem como da Convenção nº 169 da OIT e dos ODS). Ao término de cada etapa, a tradução foi apresentada à comunidade in loco para validação do conteúdo, garantindo que todos os termos, conceitos e interpretações estivessem cultural e linguisticamente adequados.

Esse processo assegura que a tradução preserve, simultaneamente, a precisão jurídica indispensável e o respeito à cosmovisão, aos valores e às formas próprias de expressão de cada povo indígenas participante.

NO'RŮ WE'RUŮ

Nha Programa Língua Indígena Viva i Direito (LIVD) rŭ nagu niũ nhema nama i nhema mugŭ i Feral i 1988wa nũu yauũ rŭ naũũ i wũi natucumũ we'guũ rŭ memareũ rŭ ngetchã'ũwe'ei rŭ nhema instituiçãogŭ i nawa' nhe-magũ'ũ i nha puracũ rŭ nagu naĩ' i nhema no'rũ ügũ i nhema nacũma i nũ'ũ cua'ũ rŭ nhu'matchi naporaẽ i nhema ya guũrãũ i nhaa tagucũa'tucumũ rŭ na yeerawa' na iẽtanũũ.

Rũ nhema puracũ i we'guũ rŭ nha LIVD rŭ nayanguutchi nawa' nhema na wũigu na iũ rŭ ya nga'igũ'ũ namaã i Advocacia-Geral i Uniãoarũ rŭ Ministerio i nhema maiyu'gũma cua'ũ rŭ Ministerio i Justiça rŭ Segurança Pública rŭ nhu'matchi nhema Organização i Sociedade Civil i Instituo i Di-reito Gloral arũ rŭ nhema nawei na nũgũma ya nga'igũ'ũ i nhema ma'ũma namawa' rŭ mecũmaãcũ rŭ nhema nããe meũ i guãca'ma iĩũ rŭ aicuma ya nguueũ rŭ naporaẽ i nhema maiyu'gũ arũ megũ.

Nhema Portatia Interministerial AGU/MPI/MJSP nº 1 i 18 ya tawemücũ abril arũ i 2024gu i naũgũũ i nha LIVD rŭ nanaũ i ya tarerãũ i nacũma i nawa i nidiũ i:

I – tradução rŭ nhema yaũcutchiũ i nhema mu rŭ ũmatũ rŭ mugũ;

II – ngu' rŭ ngu'ẽ nawa nhema mugũ i nhaa taguanearũ rŭ nhu'matchi togũ i natchiũanearũ rŭ nhema duugũtucumũtchiga rŭ nhemana ya guũrãũ i nhema maiyugũtucumũtchigagũ.

Nhema nũirãũ nacũmawa' rŭ i maiyugũtucumũgu ideaũwa rŭ nhema progrma rŭ nanaũ na dũuegũme'ewa nanangeũ inhema traduçãogŭ rŭ nhema ũmatũ-gũ'ũ i maiyu'gũgawa' nhema mugũ i Federal arũ i 1988gu i nhema ngutaque'e i nº 169 i Organização Internacional i Trabalho (OIT) rŭ nhu'matchi nhema Objetivogũ i Desenvolvimento Sustentavel (ODS) i ONU arũ.

Nhema no'rũ tare nacũmawa' rŭ nhema programa rŭ nagu nadawenũ na nanaũũ i puracũtchiga nge'tata naca tũũ i' nanguẽeũwa i naca' i deagũ nat-chiga i nacũmagũ i guãca'ma iĩũ rŭ nhema puracũ rŭ nameni na nha tagua-

cũã arũ mugũguta yaũũ rũ nhu'matchi nhema natchiũane arũ mugũgu rũ
nhu'matchi nhema duuegũtucumũ rũ maiyugũarũ iãnegũcũmaãcũta yaũũ.

Nhema traduçãogũ i nhema mugũarũ i nhema tamaẽpũ' i maiyu'gũgawa' i rũ
mumaegũ'ũ i duugũ nawa' i deagũ'ũ i nha taguanewa – Tikuna rũ Kaiowá' rũ
Kaingang – rũ na naũ na mea nũta cua'eũca i natchiga i nhema mugũ rũ nhema
cua'gũ nhu'matchi nhema poragũ i maiyu'gũgawa wũ'matũ'ũãcũ.

Nhegumarũĩtama rũ nayanguutchiẽgũ i to i pora i aurima meũ i nhema
mugũ ũmatũ'ũwa' marũ nũũ ya utchigaũ rũ nhema poragũ i ngu'ca iĩũ;
Nhema engu'gũ arũ ũgũ rũta nhema tcho'ũgũgawa'ta nii rũ nhema maiyu-
gũarũ iãnegũwa'rũtata tũmagũgawatatamanini rũ nhu'mtchi nhema tũma-
gũtama nũũ tacua'eiãcũtanii ya ũũ.

Nhema Língua Indígena Viva i Direito rũ to i namani na nhemacũ aicuma
ta na Estado tayanguẽũ i nhema Carta Magna nũũ yauũ rũ no'rũ art. 231 wa:
na nũnacua'ũ i nhema maiyu'gũtucumũ arũ me rũ nacũmagũ rũ nagagũ rũ
õgũ rũ nhema nagu yaõgũ'ũ.

Rũ ãurima nameni nhemaacũ yayima maiyugũarũ ianegũ na wipe'ewa na
nhemagũ'ũ nhema nha traduçãowa' i nagagũwa nhu'ma nhema maũũ rũ
nacũmagũ ngetchãũrũũ rũ nhu'matchi na nũũ i cua'ũ na nhema ya yima ya
guĩrãũgũne ya maiyu'gũarũ iãne rũ na nhemacũ nhema tradução na nhema
nucũmãũgũ i no'rũ o'igũ nagu maẽigu yaũũ rũ nããegũ rũ norũ o'igũgu rũ
natucumũgu rũ naũnegũgu.

Nhemacũ nhema LIVD arũ puracũ rũ ni ngu nagagu na nhema
maiyu'gũerugũma nanapuracũ'ũ rũ nhema yagũ'ũ i maiyu'gũarũ iane-
gwa' nhemagũ'ũma na napuracũ'ũ rũ nhema natchi'cagũ arũ yeerawa' rũ
ngu'eẽtaeruũgũ rũ nhema natchigaca' nguegũ'ũ rũ nha progrma rũ naũ na
nhemacũ aicuma maiyu'gũca' yaũũ rũ nha taguanema cua'ũ me'ewa na-
nhema i nhema pora na nagu ya deaũ i nhema ya guĩrãũ i nacũmagũ na
wũiwa' nanhemagũ'ũ rũ nhema nagu narũ inũũni nanaũũ rũ nayanguẽũ na
nhemacũ nhema tradução i nha mugũarũ i Tikunagawa rũ Kainganggawa'
rũ nhu'matchi Kaiowagawa' na wũĩ puracũrũũ i maũũ ya i'ũ rũ nagu ya
dea'gũũ rũ nũũ nainũeũ.

Nha LIVD rü äurima namenii erü wüi puracü i nguuni erü maiyu'güü nainüe rü wüi puracüitchiga i nücua'ü nhu'matchi nü ngetchäü i tücümagü rü tümagagü ya yiema duuegü ya nucümacürüwa nha tagu arü naanewa mæe'ë rü numa mæe naüopatama nhema nha naane na ya yauegüü rü nhe-macü nanaü i nha mugü arü tradução na nangemaü i nhemana maiyu'gü-cümäü nanangetchäügü'ü rü nhemacü tanaügü i wüi nama i aicuma nhema guäma rü guü i nacümagüma i mea i deaü.

Rü nhegumarütama rü nhemarü wüi poragü i guäca'ma iiüni i nagu ide-aü i megüü i poragü rü wüi puracü i justicatchi rü nhu'matchi mugüitchi i nü dauü i nhema marü i nguü i nhema mugü i 1988wa i OIT 169 arü rü nhu'matchi ODS arü.

Cü nhema Progrma Língua Indígena Viva i Direitowa toomatchi i ügüwa' nhe-magüü nagu iï na nhema naügüüca' i wüi natucümü i nü'na nhemaü i megü rü ngetchaügü rü cü nhema ümatü i nhu'ma traduzidoü i Tikunagaca' rü Kaingan-ggaca' rü nhu'matchi Kaiowágaca' yeeracü wüi puracüruü i mugü nagu maü yii – aicuma nawa' ya ngu rü naanewa' rü nagawa' rü nhu'matchi guüma nhure nha taguanewa mæü i duugü arü mäü'newa na nhema.

Advocacia-Geral da União
Ministério dos Povos Indígenas
Ministério da Justiça e Segurança Pública

APRESENTAÇÃO

O Programa Língua Indígena Viva no Direito (LIVD) segue o caminho apontado pela Constituição Federal de 1988 rumo à construção de uma sociedade livre, justa e solidária. As instituições envolvidas no projeto partem da convicção de que cada iniciativa que reconhece e valoriza a diversidade do povo brasileiro é um avanço nessa direção.

Com tal missão no horizonte, o LIVD nasceu da união de esforços entre a Advocacia-Geral da União, o Ministério dos Povos Indígenas, o Ministério da Justiça e Segurança Pública e a Organização da Sociedade Civil Instituto de Direito Global (IDGlobal). Uma parceria institucional que revelou, ao longo do percurso, caráter integrador e social, espírito de transversalidade e fidelidade à diretriz de fortalecimento da cidadania dos povos indígenas.

A Portaria Interministerial AGU/MPI/MJSP nº1, de 18 de abril de 2024, que institui o LIVD, estabelece os dois eixos em torno dos quais o programa deve girar:

I – tradução e integração de normas, documentos, termos, conceitos e institutos jurídicos;

II – formação e capacitação em conteúdos relacionados à legislação nacional e internacional, bem como a valores sociais e culturais das diferentes comunidades indígenas.

No primeiro eixo, em diálogo com os povos envolvidos, o programa se propõe a entregar à sociedade as traduções, escritas nas línguas indígenas, da Constituição Federal de 1988, da Convenção nº 169 da Organização Internacional do Trabalho (OIT) e dos Objetivos de Desenvolvimento Sustentável (ODS) da Organização das Nações Unidas (ONU).

No segundo eixo, o programa resultará na construção de planos de formação capacitação em conteúdos destinados a promover o diálogo intercultural. Os planos devem envolver temas relacionados à legislação nacional e internacional e aos valores sociais e culturais das comunidades indígenas.

As traduções dos textos jurídicos para as três línguas indígenas mais faladas no País — Tikuna, Kaiowá e Kaingang — corporificam o direito de acesso à informação, ao conhecimento e à cidadania dos povos em suas línguas maternas.

Ao mesmo tempo, materializam outro direito fundamental previsto na Constituição, o Direito à Educação: “O ensino fundamental regular será ministrado em língua portuguesa, assegurada às comunidades indígenas também a utilização de suas línguas maternas e processos próprios de aprendizagem” (CF 1988, art. 210, § 2º).

O Língua Indígena Viva no Direito é mais um passo para a efetivação de um dever do Estado previsto na Carta Magna, em seu art. 231: o dever de reconhecer aos povos indígenas sua organização social, costumes, línguas, crenças e tradições.

É fundamental, portanto, que as comunidades indígenas sejam protagonistas no processo de tradução para suas línguas, como um ato de respeito ao modo de vida, tradições e experiências das diferentes comunidades, mas também para que as traduções possam refleti-las em seus aspectos cosmológicos, espirituais, ancestrais, étnicos e de gênero.

Nesse sentido, as ações do LIVD foram realizadas com o envolvimento direto de lideranças, anciãos e comunidades indígenas, além de organizações locais, professores e pesquisadores do tema. O programa foi construído, executado e validado “com” e “pelos” povos indígenas, cabendo ao Estado Brasileiro o papel de facilitador do diálogo intercultural. O objetivo da dinâmica adotada foi garantir que as traduções dos textos jurídicos para as línguas Tikuna, Kaingang e Kaiowá sejam instrumentos vivos, falados e ouvidos.

O LIVD é, em sua essência, uma ação de escuta. Um projeto de reconhecimento e de respeito à diversidade cultural e linguística daqueles que habitam as terras brasileiras desde muito antes de qualquer demarcação. Ao promover a tradução de normas, respeitando os valores e contextos de cada comunidade, estamos construindo pontes reais para o diálogo intercultural.

Ao mesmo tempo, é uma política pública que realiza direitos fundamentais, um ato de justiça histórica e constitucional, que confere materialidade ao texto da Constituição de 1988, da OIT 169 e dos ODS.

Que o programa Língua Indígena Viva no Direito inspire outras iniciativas pela construção de uma sociedade livre, justa e solidária. Que mais vozes sejam ouvidas. Que mais pontes sejam construídas. E que os textos agora traduzidos para o Tikuna, o Kaingang e o Kaiowá sejam, cada vez mais, instrumentos jurídicos vividos — na prática, no território, na língua e no coração de todos os brasileiros.

Advocacia–Geral da União
Ministério dos Povos Indígenas
Ministério da Justiça e Segurança Pública

NO'RÜ ÜGÜ I İNÜ

Ngema nagama puracüema cua'gü i nha taguanewa' rü guüguma wo' nü' nanhema i nhema yatügu itcho'ügücümaarü pora nge'ta na nhemaü nhema na i'nanaüüitchigüü i nacümagü rü nagagü yeeratürü yiema maiyugütagüga rü nhemaäcü nhema rü na naü na yiema maiyugütagügae'tüwa na yugü'ü na nhemacü tauwa'ma na namegü'ü.

Nhema Jesuítagü arü orewa' i ngupetüü i nhema nguneü i XVI-XVII rü ni ngu i nhema popera i muüma i nguneügu rü nhema taguanetchiga rü tama na nhemana meamare nhema daigü rü yugü i nhema yatügu i tcho'ügü ügüüwata na nhemagü'ü notürü nhaani nhema aicuma na tüü narü ðe-gü'ütaa ya yima maiyugü rü tüü na da'iü rü tüü nayagü'egü'ütaa ya yiema maiyu'gütucumü rü nhema tümaarü cua'gü rü tümacümagü rü tümagagü rü nhema nücümaügü i tüamarü cua'gü rü nhu'matchi nhema tümatchigagü.

Nhema mugü i 1988 arü rü nanaü nhema taüma tomaräü e meü tümaca' ya yiema maiyugü rü nhu'matchi nhema oregüwa rü nhemacü na nawe'ü i nhema maiyu'gü arü wü'gü rü nhema natucumü i nhemaüwa' rü na nan-go'ë i nhema nagagü ya güüräügü'ü rü nhu'matchi nhema megü nhema maiyu'gü arü iänegüwa nhemagü'ü rü nama na nga'uü naca' na yeeraeü rü nhu'matchi ya poraetchigüü i nhema nacümagü.

Rü ngema no'rü gu' i decadagu rü nü ta daugü i ya güüräü i traduçãogü rü publicaçãogü i maiyu'gügawa'iiü rü nhema tüü nawa' na gagü i nhema mudança i nhema traduçãocümawa' i üpaama nhema yatügu i tüü da'iüme'ewa na nhu'ma nayatomaräü na nhemacü yiema maiyugüta na nhema tümaarü oregüwatama na tügüma tarü iü rü tümagagüwa' rü tümacümagüwa' rü nhema arü yeera nhema nha publicaçãogü rü tüna nanaä i wüi namaü na nhemacü ya yiema togueamatchigü ya wüietchigü nawe'na nhema daigü rü yü arü aipewa' tü' nanhemaü i na nütadauü i nhema natchiga rü nhu'matchi' nhema meigü ga yeguma tam tüna naägü'ü rü tü'ü nüü na oo'gü'ü.

Natchiga i nhema naguta iüü (Sobre o Programa)

Rü nhema nha i dawenüwa' ni ya nguutchiü i nha Programa Língua Indíge-

na Viva no Direito (LIVD) rü natanüni i nhemana nama ya ngaiü i Advocacia-Geral i União arü rü Ministerio dos Povos Indígenas (MPI) rü nhu'matchi Justica arü rü Segurança Publica (mJ) rü Organização i Sociedade Civil arü (OSC) rü nhema nüü ya ngautchâüni na naüü wüi nama ngeta' yiemaiyu'gütucumü na mea tügüü ta inüegügü rü nhu'matchi nama ta cua'ei i no'rü ü rü no'rü ngueë i nhema nha tagucü'ã arü mugu rü na togawa' na wümatü'ü i nhema nha mugü i Federal i 1988arü rü OIT 169 arü rü ODS arü i Tikuna rü Kaiow' rü Kainganggügawa'.

Ngema nha programa rü nanaü wüi mudança i nhema traduçãocumawa i nhema nacüma i yema yatügü i nucüma tü da'iarüwa' naca' i nhema wüi i nama ngeta' yiemaiyugütucumü na nhema tümagüarü oregüwa'tama na tügüma tarü iü, tümaga rü tümacümagüwa' rü natchigani i "Ngewa'cã'ü mãü" rü nhema "Meã i mã'ü nhu'matchi na i mãüü meã" nhema nagagüãewa' rü nhu'matchi nhema nü i dauüwa' rü nhu'matchi maiyu'gü arü daegütucumüwa' rü nha puracü i tradução arü naca' i maiyu'güga rü ta nhema yima tauncü i guü natchiüanegü arü decada i maiyugüga arü i nhaügu i uu: "tauma ta'cü i togu i uu rü tama toma ta nhemagüacüta ningu" nhaüwa ne nau.

Nhema natucumügü u nawa nhemagü i programatchiga

Kaingangtucumü IBGE 2022 nüü i'ugu rü nhemani wüi natucumü taü nhu'matchi natucumü âurima ngo'ü i i numa taguanewa' rü 45,8 mil mani i no'rü duugü rü estado i Rio Grande do Sul rü Paraná rü Santa Catarina nhu'matchi São Paulowa' ni na nhemagü rü Kaingangga rü Jêtucumüwa' nanhema rü nhamarüta ta nhemagü ya düegü nawa' i deagü'e rü i'ü nha nhema nhama wüi taüma nacümagü i tügü nawa' tügü ta cua'güüruüni.

Kaiowatucumü rü no'ri arü ügügutama Mato Grosso do Sul arü sulwaama na nhemagü rü nhamarüta âurima nama ninga'igü i nacümagü rü no'rü ôgü i tekohama rü naanegü i üüneüma rü nhemaacü wo' na tcho'ügü nüna a pugü'ü i no'rü naanegü rü nhemaacü rü wüigu naï i nawa i Aty Guasu na nhemaacü na naporaegü'ü i nhema no'rü lutagü i wüigu naügü'ü rü na nhemaacü na nhema nagagüna nadaugüü nhu'matchi na naporaëü i teko porã – i mãü meü rü wüiguü rü IBGE 2022 nü iugu rü 58,6 mil ni rü nhema nagagü rü tugi-guarani tucumüwa'ni na nhemaü.

Tikunagütucumü rü narü mumae rü 74 mil mani i no'rü duugü rü nü auri-
ma tatüma rü nainecüma wüiwatama nahemagü rü no'rü ianegü rü Alto
Solimões ni nanhemagü'ü rü ñanegü ya Tabatinga rü Benjamin Constant
nhu'matchi Amaturawaamani na nhemagü'ü rü ta 8 mil nii i Tikunagü i
Colômbiawa' rü 7 mil ni Peruwa'ama rü naga rü Tikunatamani naega rü nü
yauugügu rü natauma i to nagagü i natanüwa' na nhemaü rü nüicamareni
rü yeeracü äurima nawa' nideagü.

Nhema nha ngewaca'ü i tradução i mugü i Federal i 1988 rü OIT rü ODS
arü i Kiowa' rü Tikuna rü Kainganggüga' rü nhema mea nü cua'güü na
tare i nagawa' i deagü'ü ni utare'e rü nhu'matchi na nünangetchäügü'ü
nape'ewa nhema natucumügücüma rü cua'gü i maiyu'güarütama na nhema
nüü ya nga'uca' i nhema aicuma meü i tradução rü nagu rü inü rü wüi ngu-
neügu rü nhema mugüwa' nhemagü'ü rü nhu'matchi na mea nüü tacua'eü-
ca' ya yiema tama nha tchöügüga portuguêswa' ideagü'e.

Nhema nguneügügu nha puracü rü nü'na nhema i ya gu'üräü i gut-
chäügü rü notürü äurima name erü nha LIVD rü nanaü i taüma puracü
naca' i maiyu'gü i nhema marü nü cua'ei i na naügü i nhema nacüma i
maiyu'güarütama iü rü nhemawe'na nha programa rü nanaü na nhemacü
nagu narü inüeü i nhema inügü i nücümäügü'ü na nhemaacü nana ügüüca'
nhema tradução nhema wüitchigü maiyugütcumüna ngaicamüäcü rü tama
nhema nha yatügü i tcho'ügü nagu rü inüeüäcü rü nhemacü na nhema inü-
gü i woetama maiyu'güarü iüüäcü.

Rü nhemaacü no'rü guwa rü na nhemaü i wü'matü i mugü i Tikuna rü Kaiowá
rü Kaingangügawa rü nanaüta na yima maiyu'gü arü ianegü i nhema naga-
güwa' i deagüne' na nuna cua'eü rüta na no'rü poragüca'ta i'nacagü'ü rü nana
poraëüta i nhema nacümagü rü nagagü rü nhema nücümäügüü nacümagü rü
wüi meigü i Kaingang rü Tikuna nhu'matchi Kaiowa'güarüca' iini rü maiyu-
gütucumügüca i tagucü'agü rü nhema poragü i gua'neca'maini.

Prof. Edilson Baniwa
Diretor do Departamento de Línguas e Memórias Indígenas
Secretaria Nacional de Articulação e Promoção de Direitos Indígenas
Ministério dos Povos Indígenas

PREFÁCIO

A política linguística no Brasil sempre foi de superioridade eurocêntrica, excluindo as culturas e as línguas, sobretudo dos povos originários. Isso se deve a forte colonização da linguagem indígena.

A tradução jesuítica, ocorrida no século XVI–XVII, desempenhou por muito tempo um papel, na história brasileira, não de simples cúmplice da violência colonial, mas, especialmente como instrumento de invisibilização, marginalização e apagamento dos povos indígenas, seus saberes, suas culturas, suas línguas, suas epistemologias e suas trajetórias históricas.

A Constituição de 1988 tem permitido mudanças significativas na relação entre a tradução e os povos originários. Assim, ao apresentar reescritas indígenas, as coleções em questão ressaltam a diversidade de vozes e perspectivas existentes nas comunidades indígenas, contribuindo para a valorização e o fortalecimento de suas culturas e identidades.

Nas últimas décadas observamos diversas traduções, publicações nas línguas indígenas, isso nos leva a contemplar uma mudança de paradigma na tradução, de um instrumento colonial para um meio pelo qual os povos indígenas podem (re)encontrar suas narrativas, línguas e culturas. Além disso, essas publicações também têm proporcionado uma oportunidade para que outros indivíduos dentro de contextos pós-coloniais acessem histórias e perspectivas que lhes foram negadas.

Sobre o Programa

É nessa perspectiva que nasce o Programa Língua Indígena Viva no Direito (LIVD), resultado da parceria institucional entre a Advocacia–Geral da União (AGU), os Ministérios dos Povos Indígenas (MPI) e da Justiça e Segurança Pública (MJ) e Organização da Sociedade Civil (OSC), visto que seu objetivo é criar uma ponte de entendimento entre os povos indígenas e os responsáveis pela formulação e aplicação das leis brasileiras, traduzindo a Constituição Federal de 1988, da OIT 169 e ODS para as línguas Tikuna, Kaikowá, Kaingang.

Este programa contempla uma mudança de paradigma na tradução de um instrumento colonial, para um meio pelo qual os povos indígenas podem (re)encontrar suas narrativas, línguas e culturas. Significa “Vida Nova”, o “Bem Viver e Viver Bem” material e espiritual das línguas e linguagens indígenas. Este trabalho de tradução para línguas indígenas também vem ao encontro do ano internacional das décadas das Línguas Indígenas que tem o lema: “Nada para nós sem Nós”.

Sobre os povos envolvidos no Programa

O povo Kaingang segundo IBGE 2022 é um dos maiores e mais expressivos grupos indígenas do Brasil, com população de 45, 8 mil pessoas, espalhadas principalmente pelos estados do Rio Grande do Sul, Paraná, Santa Catarina e São Paulo. A língua Kaingang, integrante da família Jê, permanece viva e falada por grande parte do povo, funcionando como um elo essencial da sua identidade cultural.

O povo Kaiowá, habitantes tradicionais do sul de Mato Grosso do Sul, mantêm uma profunda relação espiritual e cultural com o tekoha, seu território sagrado. Mesmo diante da perda de terras, seguem reunindo-se nas Aty Guasu para fortalecer sua luta coletiva, preservar a língua e garantir o teko porã — a vida boa e harmoniosa. Segundo o IBGE 2022 são 58,6 mil, a língua faz parte da família linguística tupi-guarani.

O povo Tikuna, o mais numeroso com 74 mil pessoas, tem estreita conexão com os rios e a floresta, suas comunidades se concentram principalmente na região do Alto Solimões, em municípios como Tabatinga, Benjamin Constant e Amaturá Há, ainda, cerca de 8 mil Tikunas na Colômbia e quase 7 mil no Peru. A sua língua, também chamada tikuna, é considerada de origem isolada, sem parentesco comprovado com outras famílias linguísticas, e segue amplamente falada nas aldeias.

A tradução inédita da Constituição Federal de 1988, OIT e ODS para as línguas Kaiowá, Tikuna e Kaingang, contou com a colaboração de especialistas indígenas bilíngues e o respeito diante das perspectivas socioculturais, conhecimentos específicos indígenas, para alcançar uma tradução

autêntica, apta a refletir, a um só tempo, os valores constitucionais e a compreensão dos que não falam o português.

Durante o trabalho houve vários desafios, mas muitos significados importantes, pois, o LIVD proporcionou grande exercício para que especialistas indígenas durante a tradução construíssem metodologias indígenas. Além disso, o programa fez que com que mergulhassem na mitologia cosmogônica e etiológica para tentar fazer a tradução mais aproximada possível de cada povo evitando a visão do homem branco e não condizente, em muitos casos, com a visão de mundo do indígena.

Por fim, disponibilizar documentos jurídicos nas línguas Tikuna, Kaiowá e Kaingang permitirá às comunidades indígenas falantes destas línguas compreender e reivindicar seus direitos, fortalecerá suas identidades culturais, linguísticas e a autoestima ancestral. Uma conquista dos Kaingang, Tikunas e Kaiowá, dos povos indígenas do Brasil, da República e da Democracia.

Prof. Edilson Baniwa
Diretor do Departamento de Línguas e Memórias Indígenas
Secretaria Nacional de Articulação e Promoção de Direitos Indígenas
Ministério dos Povos Indígenas

NO'RÜ ÜGÜ

Nhaa volume rü nananutaque'e i nhema traduçãogü i megü'ü naca' na yeratchigü na nawa' i tchocuü i nhema poragü rü nawe'i i maiyu'gügawa' i nha mugü i federal arü i 1988 rü nhema ngutaque'e i nº 169 i Organização Internacional do Trabalho (OIT) arü rü nhu'matchi nhema Objetivogü i Desenvolvimento Sustentável (ODS) rü nhema arü yeera i wüi Glossário i ngüeruü rü nhema nutaque'e i wü'matügü'ü arü yeeratayiiü nhaa puracü rü wüi puracü rü nhema wüiguü i nacümagü rü nagu iüü na nüü nacu'au rü nhema na yeeracü naporaëü i nhema maiyu'güga rü na we'i na nhema nanhemaü na yeeracü nhema mugüwa' niücuü.

Nhema traduçãogü rü Kaingang rü Kaiowá rü Tikunagügawa'ni naügü'ü: nhema tapaepü i maiyu'gü i rü mumaegü'ü i duugü nawa' i deagü'ü i nha tagucü'aanewa rü nhema Censo Demografico i 2010 i IBGE nü i uurüü rü wüigu nheguma ya ugü'gu rü 120 mil i gu'üma nhema duugü i tchopetüü rü nhema no'rü ügü rü na nhema'ü i natchi'cagü na nawa' ya tcho'cuü i nhema mugü nawa' i nagagü.

Nhema nha tradução arü ü nūnangetchāü i nhema nagagü rü nacümagü rü nhu'matchi wüitchigü natucumü arü dawaenügü rü nama nangau na natanetaëü nhema nūyangautchāüü rü nhu'matchi nhema ya guürāü i naanewa' nhemagüü i no'gügütama rü nhema no'rü nanaügüü i nha wü'matü rü naüpa rü niutchiga rü ucu'ëwa naüpetü rü memareüwa rü niutchiga na nhuacüta ya nguutchi'ü rü nhematchigawa' rü na nhema i ngewa'cā'ü i nacüma i meüma: nhema ucu'ë rü yiema maiyugütama ninaüü nhu'matchi tūmagagüwaniü ya yiema ianeacügü rü i nhema na nhemaacü yauü rü nanaaporaëëitchigü i nhema no'rü aicuma rü nanhemaacü na nhemaü i nhema ianearü participação rü naporaü'ca' i nhema maiyu'güarü porá nhu'matchi na nhemaücü i nhema ügü i nhematama naügü'ü nhema natchi'cagüwa'tama nhu'matchi nhema nūmagütama nagu narü inüeüäcü nhu'matchi nhema na ätucumüäcü na maëü.

Nhema IDGlobal arü puracü rü nayanguutchi ätucumüäcü nhu'matchi nhema organização i maiyugüma cuagüü nawe'eigüäcü rü nhema Associação i Difusão Cultural i Canella – ADICUCA i Kainganggüarü; nhema Insti-

tuo Ixiru Ete – Guünatü-Tekoha Laranjeira Nhanderu, wüigu Kaiowagü-
ma; nhu'matchi yiema maiyugü a ngeegütucumü i estado Amazonas arü
– Makira'Eta rü Tikunagütucumüma.

Nhaã wü'matü rü na nanutaque'eü i wüitchigü i nagawa' i ümatü i cua'ruü
naca' na meã nüicua'ü nhu'matchi nhema poragü arü puracü rü nanaüü na
nhuacü na yeeracü nanaporaëü i nhema maiyugücümagü i nhu'ma nhema-
gü'ü rü nhu'matchi na naporaëü i maiyu'güga rü nhema no'rü inü rü tama-
ni na publicaçãogu tatama yaguü notürü nhema yagu'üräü i nacümagügu-
tani rü nhema no'rütama naanewa' nhemagü'ü i nhemaügüäcütani yanguu.

Instituto de Direito Global

INTRODUÇÃO

Este volume reúne traduções fundamentais para a ampliação do acesso ao direito, apresentando, em línguas indígenas, a Constituição Federal de 1988, a Convenção nº 169 da Organização Internacional do Trabalho (OIT) e os Objetivos de Desenvolvimento Sustentável (ODS), além de um Glossário de Apoio. Mais do que uma compilação de textos normativos, esta obra é um instrumento de diálogo intercultural, voltado ao reconhecimento, à valorização e ao fortalecimento das línguas indígenas, e de promoção do acesso à justiça.

As traduções foram realizadas nas línguas Kaingang, Kaiowá e Tikuna: três das línguas indígenas mais faladas do país, segundo o Censo Demográfico de 2010 do IBGE. Em conjunto, somam mais de 120 mil pessoas, que passam, com esta iniciativa, a ter a oportunidade de acessar conteúdos jurídicos em suas próprias línguas.

A execução das traduções respeitou as especificidades linguísticas, culturais e epistemológicas de cada povo, contribuindo para ampliar o alcance e a efetividade desses conteúdos em diferentes territórios. O processo de construção deste material foi precedido e orientado por consultas prévias, livres e informadas, que constituíram seu eixo estruturante. Nesse contexto, destaca-se uma inovação metodológica relevante: as consultas foram realizadas por pessoas indígenas e conduzidas nas próprias línguas das comunidades envolvidas. Essa abordagem reforçou a legitimidade e a efetividade do processo, assegurando ampla participação comunitária, fortalecimento da autonomia dos povos indígenas e maior aderência dos conteúdos produzidos às realidades locais e às formas próprias de compreensão do direito e da vida coletiva.

A etapa de tradução foi conduzida por tradutores indígenas tradicionais, reconhecidos por seu domínio linguístico e profundo conhecimento cultural. Em seguida, os textos foram revisados por linguistas indígenas, o que permitiu ampliar a precisão conceitual, a consistência terminológica e a adequação às estruturas próprias de cada idioma.

A elaboração do material seguiu um percurso progressivo, baseado na escuta qualificada, no diálogo contínuo e na construção coletiva. Ao longo desse processo, foram realizados ciclos de apresentação, debate e validação nos territórios, garantindo que as traduções fossem não apenas corretas, mas também compreensíveis, apropriáveis e alinhadas às formas de expressão e entendimento de cada comunidade.

Este projeto, desenvolvido no âmbito do Programa Língua Indígena Viva no Direito (LIVD), teve um arranjo institucional inovador regido pela Lei nº 14.903/2024. O Instituto de Direito Global (IDGlobal) teve a honra de atuar como organização da sociedade civil responsável por sua execução, sendo a primeira entidade do País contratada sob esse regime jurídico, o que representou, simultaneamente, reconhecimento institucional e elevada responsabilidade na condução técnica, ética e operacional do projeto. Tal seleção foi por meio do Edital nº. 02/2024.

A atuação do IDGlobal se deu de forma colaborativa e em articulação com organizações que atuam junto aos povos envolvidos: a Associação de Difusão Cultural do Canella – ADICUCA, no contexto Kaingang; o Instituto Ixiru Ete – Pai de Todos – Tekoha Laranjeira Nhanderu, junto ao povo Kaiowá; e a Rede de Mulheres Indígenas do Estado do Amazonas – Maki-ra’Eta, junto ao povo Tikuna.

Este livro, ao reunir, em cada língua, documentos de referência para a compreensão e o exercício de direitos, se projeta como uma ferramenta de fortalecimento das práticas interculturais e de valorização das línguas indígenas. Seu propósito não se esgota na publicação, mas se realiza nas múltiplas formas de circulação, uso e apropriação dos conteúdos nos territórios.

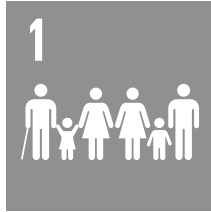
Instituto de Direito Global

NORÜ ÑNÜ NA NHUACÜ YA ÜËÜ I DUU'EGÜARÜ MAÜ(ODS)

NGEMA INAWAE'Ü NA NÜ'Ü YANGAU'Ü NA YEERAWA NAÜ'Ü NA NAMAÄ INGUÜ'Ü (ODS)

Ngema inawae'ü na nü'ü yangau'ü 1

Namaä Yagu'eëü i ngema ngearü diëruä' nawa i guüma i nacümagü rü
guüma i natchi'cawagü

1.1 Ngi'mata 2030 rü notacüma naoe'ü i nanata'ü i ngearü diëruä' i guüma
i duü'ügüwa rü guü i naänewa rü nhamaücüü nanangugüü rü US\$ 1,90arü
i'ramaë'ümaä tama'ë ya duü'üëgü i wü'itchigü i nguneügu.

1.2 Ngi'mata 2030 rü guüma i yatüügu rü ngeügu rü buügu rü nga'ütü-
cumüüra tchi iyai'raatchiü i guüma ya nhure ya taunecü tü'ü ngemaëgü
rü ngearü diëruä'wa ma'eë i guüma i norütawa rü ngema aicuma we'guä-
cümaä i natchiüanegüwa.

1.3 Nanaä nanaü'äü rü i guüma i tagucüä' i naanewa rü ngema ügü na nü'ü
yanagu'üca' i ngema inawae'ü rü nacüma i we'gu ü'ü i naca'tama woe i'ü
na inapoü'üca' i duü'ügü rü guümaca' rü yaücutchiaü nanagugüü i naane rü
ngi'mata 2030gu nü'ü yangau'ü na nüna idau'ü i guüwama i ngema ngearü
diëruä'güü rü ngema aü'cümaüwa ngemagüü.

1.4 Ngi'mata 2030gu rü ai'cuma nawe'gueëü i guüma ngema yatüügu rü
ngeügu rü norüca'tama i ngema ngearü diëruä'güü rü aü'cümaüwa nge-
magüü rü nü'ü nagema i ngema mugü i taca' i'ü nanawüigumareü nawa i

diêrugü nhuma na nawa tangemagüü ngema puracü i nawa tamaü'üruü rü tümaarü i'ü rü namaã itacua'ü i ngema naane rü togü nacümagü i tümaarü i'ü rü ngema tümanatüwa neü'ü i meügü rü ngema meügü i woetama nge-
magüü rü guüma i cua'gü i ngewacaü'güü tügüa'ü tayai'eëü rü puracügü i diêrutchigagü rü yaücutchiü i i'raütama i diêrugü.

1.5 Ngi'mata 2030gu rü naü'ü na nawa nagmaü rü wena nameë'ü i ngema ngearü diêruä'güü rü yiemagü nawa ngemagüe na aü'cümaü'wa tangema-
güü rü íyai'raätchiü ngema äü'cümaüwa tangemaü rü äü'cümaüwa i nhaã äü'riitchima ngupetüü i natchiga íyau'ü i ngema naemaane rü togü i namaã ibai'ätchiü rü aü'cümaü i tchie'ü i diêrugüwa rü duü'ügütücumüwa rü na-
tchi'cawagü.

1.a Ai'cuma nawe'gueëü i wü'i na naü'güü i nü'ü icua'ü i ngema diêrugü rü na wü'i naguü'raü'üwa nenaü'ü rü ngegumarüü ta i nawa nanaporaeë'ü na yigü rüngüeë'ü naca' na yeerawa naü'ü rü naca' na naaã'ü i ngema inawae'ü rü naüpatchigütama na ngema nhaäcü i ngema natchiüane i yee-
rawa iü'tchigüü rü norüwamata i ngema natchiüane i inacarüwa iü'tchigüü na naügüäü i ngema we'gu ü'ü iäütchiü rü mugütücumügü na ta'cü naü'ü na yaguüca' namaã i ngema ngearü diêruä' i guüwama i norü tawa.

1.b Naü'ü i nawa nü'ü icua'ü i ai'cuma nangemaü i nguü i naane i ta-
gucüäwa rü natchicagüwatchigü rü nümaügüitchigü i to i natchiüanewa rü namaã i nawa inaügüü i nagu iü'ü na yeerawa naü'ü i ngema ngüeë i ä'ü i ngearü diêruä'güüarü rü meäma nuna i ngema naguüraü'ü rü naca' na nü'ü rüngüeë'üca' na yeerawa nanguü paatchigü nawa i ngema ügü na notacüma não'ü i ngema ngearü diêruä'.

Ngema inawae'ũ na nü'ũ yangau'ũ 2

Yagu'ũ i ngema taiya rü nü'ũ yanga'u i ngema na meã guũguma nange-
maũ i ona rü meũ i ona naca' i ma'ũ rü yeerawa naũ'ũ i toetchiga i namaã
inguũ'ũ i tawemü

2.1 Ngi'mata 2030gu rü yagu'ũ i ngema taiya rü aicuma nawe'guũ na nawa
tangemaũ ya guãma ya duũ'ëgü rü norüwama ya yiema ngearü diëruã'güe
rü duũ'ügü i aũ'cümaũwa ngemagüe rü ta ngemagüũ ya buegü rü ngema
meã guũguma nangemaũ i ona rü ona i meũ naca' i ma'ũ rü meã yangüũ i
guũ i taunecüwa.

2.2 Ngi'mata 2030gu rü yagu'eẽũ namaã i guũma i nacümagü na tama
nangemaũ i ona rü yaücutchiaũ na nü'ũ yangau'ũ rü ngi'mata 2025gu rü
ngema nagu iunetaũ na nü'ũ yangau'ũ i nügümaã marü nameëggü i nümaũ
i natchiũanecüã' natchiga na tama we'guãcü iyaũ rü aũ'riitchima naaũ'cü-
maũ na tangücutchiũ ya buã'tagü ya wũ'ime'pü ya taunecüarü nhatümac
tü'ũ ngemagüe rü nayau'ũ i ngema tanawae'güũ nge'tü'ücügüarü onagüwa
rü ngeegü ya âmatüwegüe rü maiacügüe rü duũ'ã'tagü ya yagüe.

2.3 Ngi'mata 2030gu rü taree'pücüna yamueë'ũ i onagü i toewa iyau'ũ rü
ngema natanü inayau'ũ i ngema i'ragüũ i iyamueë'ũ i onagü rü tümaarüwa-
ma ya nge'atagü rü duũ'ügü maiyugü rü naanewa puracüe natanüũgümaã
rü ovelhaarü dauruũ'gü rü tchoniecügü rü ngegumarüũ ta i ngema na nawa
tangemaũ na tüna nadau'ũ rü nawüiguũ i naanewa rü togü i ngemaũgü i
megüũ i mueẽũ rü ngema ngemaũgü i namaã yamueẽũ rü cua' rü diërumaã
i puracüũ rü taetchicagü rü ngema natautchaëë'ũ na nagüwa nangemaëë'au
i natanü rü ngema puracü i tama naanewa iĩ'ũ.

2.4 Ngí'mata 2030gu rü aicuma nanawe'gueë'ü i ngema nacüma i we'gu ü'ü i namaã inguü'ü nayamueë'ü i onagü rü nanaü'ü na naü'aü i toegü i nawa ingemaü rü nü'ü rüyeeraü i gutchagü rü naünagüü i ngema naya-mueë'ü rü ngema imueë'ü i nü'ü rüngüëë'ü na namaã nanguü'ü i ngema ma'ëügütücumü rü ngema naparacë'ü i ngema cua' na nawa ingemaü nayaügatchigüü i naemaanegü rü ngema nawa nangemaü i ngu' naemaanetchiga rü tēpugütchiga i aü'rima tchieü rü éguane rü baigüane rü togü i tchieügü i aü'cümaü rü narümetchigüü meãma we'gutchigüüacü ngema naanecüma rü nha'tütecüma.

2.5 Ngí'mata 2020gu rü namaã inguü'ü ngema nawa nenaü'ü inaguüraü'ü i natchiregü rü naigü itoügü rü naë'ügü i yaeë'ü rü namaã iãünaü rü ngema nagu yau'ü i yangegumaraü'güü nañecücüã' rü ngegumarüü ta nawa i ngema nananutaque'eü i nanetütchiregü rü naigü i toügü inaguüraügüü rü meã namaã icua'ü i guüma i tagucü'ã i naanewa rü natchicawatchigü rü nümaü i to i natchiüanecüã'wa rü aicuma we'gu naü'ü ngema na nawa nangemaü rü ngema namaã icua'güü meã rü tama natchieü ngema megüü i ingemagüü i ngemaügü i nawa nenaü'ü rü cua'gü i nucümacürüwa ngemaü i marü nawa ingemaü rü ngema nhu'ma marü nameëgürüü i nümaügü i natchianecü'ägüwa.

2.a Naünagüü i ngema na yeera nayau'ü i diëru rü ngegumarüü ta na yee-raäcü naporau nawa na wüigu naü'ü i nümaü i natchiüanewa nawa na nangemaügü i megüü nanaüüca' i ngemaü i naanewatchigü rü naca' idau'ü i ngu' rü yeerawa nada'ü i naanegüwa i puracügü rü yeerawa naü'ü i guüma i cua' rü ngema nagu nanutaqueë'ü i ngema nai'gü nawa neü'ü rü naëügü rü naca' nanaünagüüca' i norü ta i ngema imueë'ü i naanewa i natchiüane i yeerawa iü'tchigüüwa rü norüwama i ngema natchiüanegü i inacarüwa iü'ü.

2.b Nawe'atchieëü rü naüpa ínameëü ngema mugü i ñaca' i taetchiga rü yatoraü'ü i taetchicagü i toetchigagü i guü i naanewa rü yaücutchiãü nge-ma nanaoeë'ü wüigutchigü i guüma i nacümagü i ngema ngüëëgü nawa na ngema tomana namuü rü guüma ngema mugü na tomana namuü namaã na nü'ü iyangau'ü iyangegumaraü'ütama i ngema ínangemaüäcü i ngema Rodada de Desenvolvimento de Doha.

2.c Nayau'ü i mugü naca' na aicuma nawe'guü na íyaü'äcüüü i puracütchicagü i nügüaü yaüi'eëü i ngema nawa nenaü'ü i onagü rü norü i

nawa nenaũ'ũ rü natau'tchae'ũ ngema nawa ingemaũ i tautcha naca' na natchiga iu'ũ i puracũtchicaarü rü ngemaruũ ta i natchiga na namaã inguũ'ũ i onagü rü na ngema nhaäcũ nü'ũ nangüecũca' nanaücuũ ngema na aũ'rima tama meã inatchaũ'ũ i natanü i ngema onagü.

Ngema inawae'ũ na nü'ũ yangau'ũ 3

Aicuma nawe'gue'ũ i wü'i i ma'ũ i meũ i ma'ũ nü'ũ ngemaũ rü yeerawa nan-
geaũ na meĩwa tangemaũca' ya guanema rü guĩwama i taunecüwa ngemaẽ

3.1 Ngi'mata 2030gu rü íyai'raätchiũ i norü mu i mamagü i yueũ i guũ i naanewa naca' 70arü i'ramaẽ i yu i nawa 100.000 ma'äcü i'ragüũ.

3.2 Ngi'mata 2030gu rü namaã yagu'eẽ'ũ i ngema yu i naũpa yigüna idau'ũ i ngewaca i'ragüũarü rü buũgü wü'ime'pü ya taunecüarü i'ramaẽ nü'ũ ngemagüũ rü namaã i guũma i natchiũanecüã'gü i nawae'ũ na nü'ũ yangau'ũ na íyai'raätchiũ na nawa tangemagüũ i yu ya ngewaca' i'ragüe naca' tchina i 12üra i nawa i 1.000 ya maäcü i'ragüe rü ngema nawa tangemagüũ i yu ya bu'atagü ya 5 ya taunecüarü i'ramaẽ tü'ũ ngemagüe naca' tchina i 25üra i nawa i 1.000 ya maäcü i'ragüe.

3.3 Ngi'mata 2030 rü namaã yagu'eẽ'ũ i ngema da'wegü i paatama ngo'ũ i AIDS rü tuberculose rü malária rü da'wegü i naĩaneũ rü wairaaneũarü i tama nüna idau'ũ rü porä iü'ũ na tama nangemaũca' ngema hepatitis rü da'wegü i tüna üe'ũ de'áwa rü togü i da'wegü i tüna ü'eũgü.

3.4 Ngi'mata 2030gu rü íyai'raätchiũ i wü'i tamaẽ'pütücumü ngema yu i tautatama meã itinguutchiũwa na meã tamaũ'ũ nawa i da'wegü na tama

tũna naũeũ rü íme'ũ naca' na tama tũna nangu'ũ rü yigũna idau'ũ rü yee-
rawa nangeũ i ngema ma'ũ i meũ i taãewa iĩ'ũ rü ngema na meã–ingemaũ.

3.5 Rü naporaeẽ'ũ i ngema na íme'ũ naca' na tama tũna nangu'ũ rü nge-
ma na yigũna idau'ũ nawa' na tchiri' nũna nadau'ũ i ngemaũgũ i ü'ũwa
megũũ rü yaücutchiũ i ngema na tchiri namaã icua'ũ i drogagũ i tü'ũ ya
toðeãraũ'eẽũ rü nangemaeẽ'ũ i na tü'ũ natchieẽ'ũ ya álcool.

3.6 Ngí'mata 2020gu rü íyai'raãtchiũ nga'ũgu i ngema yu rü ngema nayapieũ
i guũ i naanewa nagagu na ngürümare tchieũ ngupetũũ i namagüwa.

3.7 Ngí'mata 2030gu rü aicuma nawe'guũ i ngema nawa na ingemaũ i
guũ i naaneawa nawa ngema puracügũ na nügũmaã inapegũĩarü ma'ũ rü
wena yamueẽã'ũ rü yaücutchiaũ i we'gu ü'ũ i natanüũgüwa rü natchiga i
nü'ũ iu'ũ rü ngu' i taãeũ nawa icua'ũ rü ngema nhu'ma na nügüwa nange-
maeẽã'ũ i ma'ũ na we'na yamueẽã'ũ i ngema nagu iü'ũwa rü ngema we'gu
ü'ũ iãũtchiũgũ i natchiũane i tagucüã'wa.

3.8 Nü'ũ yanagau'ũ na guũ i naanewa nũna nadau'ũ i ma'ũ rü yaücutchiaũ
na inapoũã'ũ i na aũ'cũmaũwa ingemaũ i diëruwa rü ngema nawa' inge-
maũ i ma'ũarü puracücũma i aũ'rima me'ũ rü nawa' ingemaũ i ü'ũũgũ rü
ü'ũmaã ipaigũũ naĩpa i da'wegü me'ëtchiũ i weguũ rü meã íyangutchiũ rü
meũ i nacũma rü natanügũ i guanearü diëругu me'ũ.

3.9 Ngí'mata 2030gu rü íyai'raãtchiũ nangemaãcüũtchima i no'rü mu i
yu rü da'wegü nawa i ngema ügũũ i quimicogũ i aũ'cũmaũgũ rü naaũ'ãt-
chieẽ'ũ rü natchieẽ'ũ ya buanecü rü nhatüanearü dẽ'á.

3.a Rü naporaeẽ'ũ ngema nanaũã'ũ i Convenção–Quadro naca' i ngema
Controle i Tabaco arü i guĩma i natchiũanewa rü ngema nanawa'eũãcü.

3.b Rü nü'ũ nangüeẽ'ũ i ngu' i naca' idau'ũ rü ngema na yeerawa naũ'ca' i
na ü'ũũmaã ipaigũũ naĩpa i da'wegü rü ü'ũgũ naca' i da'wegü i tũna ü'eũ
rü tama tũna ü'eũ i nü'ũ naũ'ũ nanatchieẽ'ũ i naca'türü ngema natchiũane-
gũ i yeerawa i ü'tchigüũwa rü inaaã'ũ na nawa ingemaũ ngema ü'ũũgũ rü
na ü'ũũmaã ipai'ũ naĩpa i da'wegü i natanü aũ'rima me'ũ na meã diëругu
nameũ rü ngema ngo'eẽtchiga i Dohaarüãcü i nü'ũ iu'ũ i na nü'ũ nangemaũ i

mugü i naca' iĩ'ũ ngema natchiũanegü i yeerawa iũ'tchigügüũ i nawa ngema-güũ aicumaũtchima ngema mugü i nügümaã nameẽ'güũ i TRIPSarü i natchi-ga na nayau'ãũ urüe'na yatoraũ'eẽaũ naca' na nüna nadau'ũ i ma'ũ i guãca' iĩ'ũ rü norüwama rü inaaã'ũ na nawa' ingemaũ ngema ü'ũũgü i guaneca' iĩ'ũ.

3.c Rü naünagüũ nangemaãcüõtchima ngema diẽru iã'ũ i ma'ũarü rü ngema na nügü nangemagüũ i ma'ũarü daruũgü rü yeerawa naũ'ũ rü tü'ũ nü'ũ na-cua'eẽ'ũ rü nüna idau'ũ i duũ'ũ i ma'ũarü daruũ'gü i ngema natchiũane i ye-erawa' iũtchigüũwa ngemaũ rü naca'türü i ngema natchiũane i inacarüwa ye-erawa u'ũwa rü i'raũ i Estadogü i nüicatama iĩ'güũ i yeerawa iũ'tchigüũwa.

3.d Naporacẽ'ũ i ngema na nü'ũ nacua'ũ i guũma ngema natchiũanegü rü no'rüwama i ngema natchiũanegü i yeerawa iũ'tchigüũwa ngemaũ rü naca' na paatama nü'ũ iu'ũ rü íyai'raãtchiũ i aũ'cumaũwa ingemaũ rü namaã inacua'ũ i aũ'cumaũgü i nhaã naane i tagucüã'wa rü guũ i naanewa i ngema naca' ngema ma'ũ.

Ngema inawae'ũ na nü'ũ yanga'u'ũ 4

Aicumaũtchi nawe'gu'eẽ'ũ i ngema ngu' i taãẽ nawa icua'ũ i ücutchiũ rü meũ i nacüma rü yeerawa naũ'eẽũ i tautchagü na naca' i ngu'ũ i ngemaũ-gü i naca' i ngema nagu ima'ũũwa

4.1 Ngi'mata 2030 rü aicumaũtchi nawe'gueẽ'ũ na guanema ya paegü rü nge'tüücgü nü'ũ yagu'ũ i norü ngu' i nüĩraũ'ũ rü norü tare tautchaãcü rü nawüiguacü rü me'ũ i nacüma i nagu iũ'ũãcü rü yangeũ i ngema na yeera dau'naguũ i naca' inguũgu íyanguutchiũ rü me'ũgu íyanguutchiũ.

4.2 Ngi'mata 2030gu rü aicumaũtchi nawe'gueẽ'ũ na guanema ya paegü rü nge'tüüçügü nü'ũ nü'ũ nangemagüũ na nawa nangemagüũ i wü'i na yeerawa naũ'ũ i ngema nacüma i me'ũ i nagu iũ'ũ i nüira i norü buwa rü nüna idau'ũ rü ngu' i taãẽ nawa icua'ũwa nangemaũ naũpa i norü ügü i nüiraũ'ũ i ngu' rü na ngemanhaãcü nümagü rü nawa nangemagüũ na ínamegüũ naca' i ngu'eẽ i nüiraũ'ũ.

4.3 Ngi'mata 2030gu rü aicumaũtchi nawe'gueẽ'ũ i ngema na iwüigumareũwa ingemaũ naca' i guũma i yatüũgü rü ngeũgü nawa i ngu' i taãẽ nawa icua'ũ na cua'ãcü naũ'ũ i ngemaũgü rü nü'ũ cua'ütchiũ rü guũarü daunawa ngema i me'ũ i nacüma i nagu iũ'ũmaã rü natanü i diẽrugu meũ rü yaücutchiũ i ngu'gü i tagüũ.

4.4 Ngi'mata 2030gu rü naünagüũ nangemaãcüũtchima ngema norü mu i nge'tüüũgü rü yagüũ na nü'ũ nangemaũ i cua' i yeeragu daunagüũ rü ngegumarüũ ta i ngema cua' i na nü'ũ nacua'ũ rü ngema na nü'ũ nacua'ütchiũ naca' i puracü iãtanü'ũ rü puracü i meã ü'ũ rü naũ'ũ i norütama i ngemaũgü i taetchiga.

4.5 Ngi'mata 2030gu rü naoeẽ'ũ i ngema na tama iwüiguũ i nacümawa na iyatüũ rü ingeũ nawa i ngema ngu' i taãẽ nawa icua'ũ rü aicumaũtchima nawe'gueẽ'ũ ngema na iwüiguũ na nawa ingemaũ i guũma i nawa nangemaũ i ngema ngu' i taãẽ nawa icua'ũ rü tü'ũ nü'ũ cua'eẽ i nü'ũ cua'ütchiũwa naca' i ngema yeeraãcü aũ'cumaũwa ngemagüũ rü tüücutchiũ ya yiema duũ'üegü ya iũ'üe rü duũ'üğü i maiyugü rü ngema buũgü i nawa ngemagüũ i aũ'cumaũgü.

4.6 Ngi'mata 2030gu rü aicumaũtchi nawe'gueẽ'ãũ i guũma i nge'tüüũgü rü pa'üğü rü wü'i i ínangemaũãcü na nawa nangemaũ i yapegü rü yatüũgü rü nge'üğü rü wüatae'ũ rü ugütae'ũ íyacua'güũ rü nü'ũ nangemaũ na nü'ũ yangaugüũ i cua' i nawa naüğüũ i matematicaarü.

4.7 Ngi'mata 2030gu rü aicumaũtchi nawe'gueẽ'ũ i ngema nguëtanüũgü na nü'ũ yangau'güũ i cua'gü rü nü'ũ nacua'güũ na ta'acü naũ'üğüũ i ngema inawa'eũ naca' na naüa'ũ na yeerawa naũ'ũ na namaã ingüũ'ũ i ngemaũgü rü ngegumarüũ ta natanüwa i togü rü nawa i ngu' i taãẽ nawa icua'ũ naca' na yeerawa naũ'ũ na namaã ingüũ'ũ rü nacüma i ma'ũ na namaã ingüũ'ũ

rü mugü i tacá' iŷ'ü i duŷ'ügüarü rü na iwüigumareü na iyatüü rü ingeü rü natautchaēü na yeerawa naü'ü i wü'i nacüma i ngümüü rü tana i nugü rü daitchigagü rü guü i naanewa i ianecüä'cüma rü naporacē'ü inaguüraü'ü i nacümagü rü inaä'ü i nacüma na yeerawa naü'ü na namaä inguü'ü.

4.a Rü naü'ü rü namemaē'eēü nananucuü i ngu' i taäeü nawa icua'üt-chicagü i naca'tama woe i buügü rü meä namaä icua'ü naca' i ngema imeētchiü rü naca' na nayatüü rü nangeü rü naaä'ü i ngu'tchicagü i we'guü rü tama nawa nangemaü i nu rü dai rü naca'tama woe iüütchiü rü nguaneca' meä íyanguutchiü.

4.b Ngi'mata 2020gu rü nangemaäcüüтчima nü'ü natanetaü i guü i naanewa ngema norü mu i ngu'arü ngüēē naca' i natchiüane i yeerawa iüt-chigüüwa ingemaü rü norüwama i ngema natchiüane inacarüwa yeerawa iütchigüü rü ngema i'ragüü i Estadogü i nüicatama iŷ'güü i yeerawa ü'üwa ngemaü rü natchiüane i africacüä'gü rü naca' i ngu'eē guüetüwa ngemaü rü yaücutchiü i ngema we'gu ü'ü iäüтчiü na tü'ü nü'ü nacua'eēü na nü'ü icua'tchiüca' rü guüma i cua'gü i ngo'eētchiga rü nü'ü iutchigaü rü cua'gü na naü'ü i ngemaügü rü cua'gü nameü iüüarü rü we'gu ü'ü i cua'güarü i natchiüane i yeerawa iütchigüüwa rü togü i natchiüanegü i yeerawa iütchigüüwa ingemaü.

4.c Ngi'mata 2030gu rü nangemaäcüüтчima naünagüü ngema norü mu i ngueēruügü i nü'ü cua'güü rü ngegurüü ta nawa i ngema na nügü nangüēē'ü i nümaü i natchiüane i ngema na tü'ü nü'ü nacua'eē'ü ya ngueēruügü rü natchiüane i yeerawa iütchigüüwa rü naca'türü i ngema natchiüane inacarüwa yeerawa iütchigüü rü ngema i'ragüü i Estadogü i nüicatama iŷ'güü i yeerawa ü'üwa ngemagüü.

Ngema inawae'ü na nü'ü yangau'ü 5

Nü'ü yangau'ü i ngema na iwüiguü na iyatüü rü ingeü rü porá tüna iä'ü ya
guanema ya ngeegü rü paegü

5.1 Rü yagu'eë'ü namaä i guüma ngema nacüma i tama tawüiguü i guane-
ma ya ngeegümaä rüuwanüü rü paegümaä i guüwama.

5.2 Naocë'ü i guüma ngema nacümagü i tchieü i guanema ya ngeegümaä
rüuwanüü rü paegümaä i guü i naanegü i guäpe'ena rü norüwama rü yaücu-
tchiü i ngema namaä i tae'ü rü naca' itae'ü i tama me'ü rü na nagu idau'ma-
reü na ngeemaä ipeü rü yatoraü'ügü.

5.3 Naocë'ü i guüma ngema ügü i aü'cümagüü rü ngema nhama paatama
iämaürrüü rü tama tanawae'äcü rü buegüarü rü natchieë'ü i ngeä'taarü nge.

5.4 Rü meäma nü'ü icua'ü rü nüna naä'ü i norü me i ngema puracü i tüna
dau'üarü rü ipatawa puracüüarü i tama ätanüü rü nawa na íngemaü i
puracügü i guäca' iü'ü rü ngema ngemaügü i megüü nanaüüca' rü mugütü-
cumü i inapoü'ü i duü'ügütücumü rü ngema nhu'ma na inaä'ü na yanüü-
tchiü na namaä icua'ü i ipatawa i tatanüügürüü rü tatanüügüarü rü ngema
nawa íngemaüäcü i wü'i i natchiüanewa.

5.5 Aicuma nawe'gueë'ü ngema na meä yangüü na nawa tangemaü i guü-
guma ya ngeegü rü ngema iwüigumareü na tü'ü i ngema tautchagü naca'
i namaä icua'eü i guüwamaarü üwa na nayau'ü i ngema imeë'ü i mugütü-
cumüarü ma'üwa rü diëruwa rü guäma nawa ngemagüüwa.

5.6 Aicuma nawe'gueë'ü ngema nawa íngemaü i guü i naanewa ngema ma'ü

i ngeemaã ipeguarũ rü yamuũ rü ngema na nangemaũ i mugü i taca' iŋayamuũ rü nhuma ngema inameçgũũ nügümaãrũ rü naãcü i namaã i ngema Programa de Ação da Conferência Internacional natchiga População e Desenvolvimento i namaã ngema Plataforma de Ação i Pequimarũ rü ngema popera i imatũũ i cua' nawa ngemaũ nü'ũ yangau'ũ i norü ngutaque'e i nagu wena nü'ũ nadau'ũ.

5.a Nau'ũ nanangewacaũ'eẽ naca' na ngeegüna naã'ũ i mugü i taca' iŋ'ũ na iwüiguũ nawa i ngemaũgũ i megiũ i diêrurũ rü ngema nawa tangemaũ i n-
anerũ rü namaã itacua'ũ i natchiga i naane rü togomagü i nacümagü i tũmaarũ iŋ'gũũ rü diêruarũ puracügu rü ngema tũmanatüwa tayau'ũ rü ngema ngemaũgũ i megiũ i woetama ngemaũ rü ngema mugüãcũmaã i natchiũane i tagücüã'.

5.b Rü naünagũũ na namaã i ngemaũ i guũma i cua' i nawa nenaũ'ũ rü norüwama i ngema cua'gũ i ngo'eẽtchiga rü nü'ũ iutchigaũ rü naca' na yeerawa nangeũ na ngeegũũ iporaegüẽ'ũ.

5.c Nayau'ũ rü nagu iũ'ũ rü naporacẽ'ũ i mugütücumü i aicumagüütchi rü mugü iũ'gũũ naca' na natautchaũ na yeerawa nau'ũ na iwüiguũ iyatügu rü ingegu rü naporacẽ'ũtchiga i guũma i ngeegũ rü paũgũ i guũwama ngema inangemagũũwa.

Ngema inawae'ũ na nü'ũ yangau'ũ 6

Aicuma nawe'gueẽ'ũ ngema na inamemareũ rü namaã icua'ũ na namaã ingu'ũũ i dẽ'á rü nũna idau'ũ na tama nau'ãtchiũca' tũmaca' ya guanema

6.1 Ngi'mata 2030gu rü nü'ũ yangau'ũ na nawa ingemaũ i guũ i naanewa rü nanawüiguũ i dẽ'á i metchiũ'ũ rü tama aũ'cũmaũ tũmaca' ya guãma.

6.2 Ngí'mata 2030 rü nü'ü yangau'ü ngema na nawa ingemaü i na nuna idau'ü i de'á rü ngema meü i woetama nü'ü iü'ü rü wüiguü guaneca' rü namaa yagu'eë'ü na yeacü iwoegüthigümareü rü naca'türü iuá'eü i ngema ngeegü rü paegü nawae'güü rü yiemagü nawa ngemagüe i aü'cümaü.

6.3 Ngí'mata 2030gu namemaë'eëü i de'á rü íyai'raätchiü i ngema aüä'tchiane rü naoeë'ü i ngema ita'güü i aüä'tchiü rü íyai'raätchieë'ü i ngema yange'ü i ngemaügu i quimicogü rü ngemaügu i ta'acü namaa iü'ü aücüma'ü rü íyai'raätchiü i nga'ü i guüma i de'áwa itaü i tama meeë'ü rü inaünagüü nangemaäcüüthi na toü yai'tchieë'ü rü wenatama tü'ü nange-maü we'guäcü i guü i naanewa.

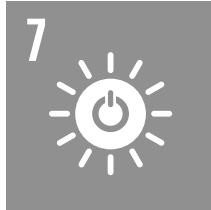
6.4 Ngí'mata 2030gu rü naünagüü nangemaäcüüthima ngema na porá iü'ü na guügu namaeü na nangemaüca' i de'á i guü i puracüthicawa rü aicuma nawe'guü na namaa ingüü'üäcü nayau'ü rü ngema nanaüäcüü de'a i maicuratchiüma naca' na nü'ü rüyeeraü na tama yatau'üca' i de'á rü íyai'raätchiü nangemaäcüüthima i no'rü mu i duü'ügu i iogüäeü namaa nayatau'ü i de'á.

6.5 Ngí'mata 2030gu rü naü'ü na namaa wüigu icua'ü i ngema nge-maügu i megüü i de'ágü i guüwama ngema inangemaü rü ngegumarüü ta na nügü narüngüëë'üwa i ngema natchiüane iücugüüwa rü ngema nügümaä nameë'üäcü.

6.6 Ngí'mata 2020gu rü inapoü'ü rü wena norirüü yai'eëü ngema ma'ügu nawa ingematchigüü i de'ámaä rü yaücutchiü ya na'pügü rü nai'necügü rü naane i wai'ü rü tatügü rü ngema de'á nawa ngemaü i nhatütatüüwa rü nataagü.

6.a Ngí'mata 2030gu rü nü'ü itanetaü ngema na nügü nangüëë'ü i nümaü i natchiüanecüä rü nü'ü nangüëë'ü na nü'ü nacua'üca' i ngema natchiüanegü i yeerawa iüthigüü i ügüwa rü ngema we'gu ü'ü iäüthiü i nagu yau'ü i ngema de'awa rü ngema inameüwa i ma'ü rü yaücutchiaü nananutaque'eü i de'á rü ngema na inayieë'ü ya yucüra na nametchüüüca' i de'á rü porá iü'ü na guügu nameü na tü'ü nangemaü i de'a rü ngema nuna idau'ü i ngema ita'güü i ü'ü i ngema industriawa neü'ü rü ngema na toü naü'ü rü ngema guüma i cua'gü na wena tü'ü nangemaü.

6.b Nü'ũ rüngüecẽ'ũ rü naporacẽ'ũ na nawa nangemaũca duũ'ũtũcumügü i wüiwa ngemagũũ i natchicawatchigü rü naca' na narũmemaẽ'ũ i ngema na namaã icua'ũ i de'á rü ínameũwa i ma'ũ rü natchica.

Ngema inawae'ũ na nü'ũ yangau'ũ 7

Aicumama nawe'guecẽ'ũ na nawa ingemaũ i nagu yaõ'ũ rü namaã ingüũ rü nhamaũcüü rü meã guanearü diêrugu nameũ i natanü i ngema energia

7.1 Ngi'mata 2030gu rü aicumama nawe'guecẽ'ũ na nawa ingemaũ i guũma i ngemaũgü i guũ i naanewa rü nagu yaõ'ũ rü nhamaũcüü rü meã guanearü diêrugu namegũũ i natanügü i ngema energia.

7.2 Ngi'mata 2030gu rü naünagũũ nangemaãcüüitchima i ngema na nawa ingemaũ i energiagü i taguma igu'ũ nawa na meã nanuũ i energia i guũ i naanewa.

7.3 Ngi'mata 2030gu rü tarec'pücüna naünagũũ i norü mu na nameũ guũ-guma i guũ i naanewa ngema energia.

7.a Ngi'mata 2030gu rü naporacẽ'ũ ngema na nügü nangüecẽ'güũ i nümaũ i natchiũane naca' na natautchaũca' na nawa ingemaũ i ngu' i naca' idau'ũ rü guũma i cua' i energia i tama aũâtchiũarü rü yaücutchiũ i energia i taguma yaguũ rü energia i taguma tchie'ũ rü guũma i cua'gü i ngema inaĩgũũ i wo-etama ngemaũarü i yeerawama nguũ rü yeeraãcü tama aũâtchiũ rü inaã'ũ na yeera diêru tü'ũ iyauũca' nawa i ngema megũũ i energiagarü rü nawa i ngema guũma i cua'gü i energiagarü i tama aũâtchiũ.

7.b Ngi'mata 2030gu rü nü'ü itanetaü ngema meügü rü nange'wacaü'eëü ngema guüma i cua'gü naca' nanaaü'ca' i energiaarü puracügu i nhu'ma ngemagüü rü namaa meä ingüü'ü nawa i guüma i natchiüanegü i yeerawa iü'tchigüüwa ingemagüü rü no'rüwama i ngema natchiüanegü i inacarüwa yeerawa ü'güü rü ngema í'ragüü i Estadogü i nüicatama ngemagüü i yeerawa iü'tchigüüwa ingemaü rü ngema natchiüane i yeerawa iü'tchigüüwa ingemaü i tama deátchipenüwa ngemaü rü ngema no'rü nagu yauü i we'gu ü'ü iäü'tchiüäcü i na nü'ü rüngüeë'ü.

Ngema inawae'ü na nü'ü yangau'ü 8

Natautchaëaü i ngema na naüinagü'tchigüü i diëru i namaa ínguü'ü rü yaücutchiü rü namaa ingüü'ü rü guanema nawa ngemagü i ngema puracü iätanüü rü yamuü rü puracü i meä ü'ü tûmaca' ya guanema

8.1 Nüna idau'ü ngema na naüinagüü i diëru i wü'ietchigüarü i ngema ínan-gemaüäcü i natchiüane i tagucüä'wa rü i norüwama rü nangemaü i wü' i naüinagüü wü'itchigü ya taunecüwa e'na tchi i'rarüwa i 7% produto interno bruto [PIB] nawa i natchiüanecüä'gü i inacarüwa yeerawa ü'ü.

8.2 Nü'ü yangau'ü na yeeraäcü yeerawa nangemaü na yamueë'ü i diëru-gü nawa i nayaguüraü'ü rü nangewaü'eëü i cua'gü rü ngema ingewacaü-tchigüü rü ngegumarüü ta nawa i ngema wü' i nagu idawenü'ü i puracü-tchicagüwa i tatanü'ü i wüiwa ngemagüü rü puracü'tchicagü i aicumama ingemaü i puracüarü üwa.

8.3 Natautchaë'ü na yeerawa naü'ü i mugütücumü i we'gu iü'ü naca' na yeerawa naü'ü i ngema nü'ü rüngüeë'ü i ügü iyamueë'güü rü ngema na-naü'ü i we'guü i puracü iätanüü rü ngemaügü i taetchiga rü ínaügüü i ü'gü

rü ingewacaü'tchigüü rü tü'ü itaäeë'ü i tümaarü ügüwa i diëruarüwa rü ngema nayamutchigüü i i'raü rü ngaüügüü i ngema naü'güü i me'ü rü puracü rü ngegumarüü ta na nawa ingemaü i diëruarü puracügü.

8.4 Namaeë'ü meätchigüma rü ngi'mata 2030 rü ngema na porá iüü na guügu nameü i diërugü i guü i naanewa i ngema nanagu'eë'üwa rü naya-mueë'üwa rü naca' i'ü na tama nawa ingemaü i ngema na naünagüü i diëru i inataueü'ü i natchicaarü me'ü rü ngema Plano Decenal de Programaäcü natchiga i Produção rü Consumo Sustentáveis namaä i ngema natchiüane-gü i yeerawa u'ü rü nayaua'ü na namaä inacua'ü.

8.5 Ngü'mata 2030gu nü'ü yangau'ü na guanema nawa ngemagü i ngema puracü iätanüü rü yamuü rü puracü i meä ü'ü tümaca' ya guanema ya nge-egü rü yatüügü rü ngegumarüü ta i nge'tüüügü rü paügü rü ngema duü'ügü imeëtchigüü rü nawüiguü i natanü naca' i puracü i wüigutänü.

8.6 Ngü'mata 2020gu rü íyai'raätchiü nangemaäcüüitchima i norü mu i nge'tüüügü i ngearü puracü i ätanüüäü rü ngearü ngu' i taäeü nawa icua'üäü urüe'na ngearü cua'äü.

8.7 Rü paatama nü'ü nayau'ätchiü nanameeë'ü i gu'tchagü rü meä íyan-guutchiü naca' nanaoeë'ü i ngema puracü i äurima tü'ü muü rü namaä yangu'eë'ü i ngetanüäcü ipuracüüü i nhamaücüü rü ngema tama nameü duü'ëmaä itae'ü rü aicumaütchi nawegueë'ü nanatchu'uü rü naoeë'ü nacü-ma i yeeraäcü tchieü na bueü ipuracüeë'ü rü ngegumarü ta nanangemagüü wüiwa rü na íngemaü na tchurara ti'üü ya buä'ta rü ngü'mata 2025gu namaä yagu'eë'ü i bu'ätaarü puracü i guüma i nacümagüwa.

8.8 Rü ínapoü'ü ngema mugü i naca' i'ü i puracügü rü natautchaëë'ü na yeerawa naü'ü ngema puracüitchica i aicuma me'ü rü ínapoü'ü naca' i guüma i puracütanüügü rü yaücutchiü i puracütanüügü i to'namana neü'ü rü tümaarüwama ya nge'ata ya tomana neü'ë rü ngema duü'ügü i tchi'ri ätanüü i puracüwa ngemagüü.

8.9 Ngü'mata 2030gu rü naü'ü rü inaü'ü i ügü i nagu iü'ü naca' na natau-tchaü na yeerawa naü'ü ngema nanaüaneü i meä nayau'ü i natchicaane na namaä nanguü'ü i ngemaügü rü ngema yamueë'ü i puracü i ätanüü rü

natautchae'ü na yeerawa naü'ü i nacüma rü ngema ngemaügü i megüü ngema natchi'cagüwa.

8.10 Naporae'ü na nü'ü nangemaü i diëru i ngema dierumaã i cua'güü i natchiüane i tagucüa'gü naca' na nü'ü nataäe'ü na naünagüü na nawa ingemaü i ngema puracü i bäcuwa inaã'ü rü tama aü'cümaü rü gu'anema nawa ngemagüü i diërutchiga.

8.a Naünagüü i ngema ngüee Iniciativa de Ajuda i Comercioarü [Aid for Trade] naca' i ngema natchiüanegü i yeerawa ü'üwa íngemaü rü norüwamaütchi i ngema natchiüanegü i inacarüwa yeerawa ü'ü rü ngegumarüü ta nawa i Quadro Integrado Reforçado naca' ngema Assistência Técnica Relacionado namaã ngema Comércio naca' ngema natchiüanegü i inacarüwa yeerawa ü'güü.

8.b Ngí'mata 2020gu rü yeerawa naü'e'ü rü nagu naü'ü nanaü'ü i wü'i i nagu iü'ü nayanguüca' i guü i naanewa naca' i puracü i ätanüü i nge'tüüü-güarü rü nanaü'ü ngema Pacto Mundial naca' i ngema Emprego da Organização Internacional do Trabalho [OIT].

Ngema inawae'ü na nü'ü yangau'ü 9

Naü'ü i ngemaügü i megüü nanaüüca' i nawa ingemaü na wena namec'güü i ngemaügü i gu'tchagüwa rü natautchae'ü na yeerawa naü'ü i ngema ngemaügüarü ügü i guaneü i'ü rü namaã ingüü'ü rü yeerawa naü'ü ngema ingewacaü'tchigüü

9.1 Yeerawa naü'ü i ngemaügü i megüü nanaüüca' aicumama me'ü rü nagu

yaō'ü rü namaã inguü'ü i'ü rü wena nameē'ü i ngemaügü i gu'tchawa rü yaücutchiü ngemaügü i megüü nanaüüca' i natchiwatchigü rü to i natchiüa-nearü naanewa rü naca' nü'ü narü ngüēē'üca' ngema na yeerawa naü'ü i diëru rü ngema meã itangemaü ya duü'ë rü nagu nadawenüü na nawa ingemaü na iwüiguü rü natanü rü guanearü diërugü me'ü.

9.2 Rü Natautchaē'ü na yeerawa naü'ü i ngema ngemaügüarü ügü i guaneü i'ü rü namaã inguü'ü rü ngi'mata 2030gu rü naünagüü aicuma nü'ü icua'äcüütschi na nawa nangemaü i ngema ngemaüarü ügü i puracütschicawa i puracü i ätanü'üarü rü nawa i PIB rü ngema natchiäüane i tagucüä' ingemaüäcü rü taree'pücüna naünagüü na nawa nangemaü i natchiüanegü i inacarüwa yeerawa ü'güü.

9.3 Naünagüü ngema na nawa nangemaü i ngema i'ragüü i ngemaü ügüü rü togü i inaügüü rü norüwama i natchiüanegü i yeerawa ü'üwa ingemaü rü nawa i diëruarü puracü rü yaücutchiaü na diëru inaüü i natanü i meã nagu me'üäcü rü ngena nagu nawa nangemagüügu i norü natanü rü ngema puracütschicagü.

9.4 Ngü'mata 2030gu rü nangewacaü'eēü ngema ngemaügü i megüü nanaüüca' rü nangewacaü'eēü ngema naügüü i ngemaü naca' namaã inguü'üäcü yanguutchiüca' rü porä iü'ü guügu nanaünagü na namaã ingemaü i diërugü rü taü i ngema nangewacaü'eē'ü i ngemaügü i ta'acü namaã iü'ü rü ngema nagu inaü'ü i ngema ngemaügü ügüü i tama naaü'ätchiü rü nawe'guäcü nawa i ngema natchica rü namaã i guüma i natchiüanecüägü inangemaü i ngema norü cua'gü nagu iu'üäcü.

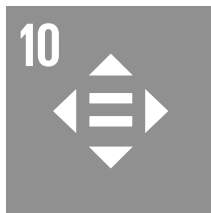
9.5 Naporacē'ü ngema cua' i naca' idau'ü rü naünagüü i norü aü i guüma i cua'gü i puracütschica i ngemaügü ügüüarü i guüma i natchiüanewa rü norüwama i ngema natchiüane yeerewa iütschigüüwa ngemaü rü ngugumarü ta rü ngi'mata 2030gu rü naca' itaäcü i ngema ingewacaü'tchigüü rü inaünagüü nangemaäcüütschima ngema norü mu i puracütanüügu i naca' daugügüü rü yeerawa naü'ü nawa i muüma i duü'ügu rü ngema gu'eēü i guanearü rü ngema norümaricaarü i naca' nadau'üwa rü yeerawa ü'üwa.

9.a Natautchaē'ü ngema na yeerawa naü'ü ngemaügü i megüü nanaüüca' i namaã inguü'ü rü nawa ingemaü rü wena nameē'ü gu'tchagüwa neü'ü

i natchiüanegü i yeerawa iü'tchigüüwa ingemaü rü nawa i taü i ngüecë i diëruwa rü guüma i cua'güwa rü ngema nü'ü cua'ü nanaüaü naca' i natchiüane i africanugü rü natchiüane i inacarüwa yeerawa iü'tchigüü i tama natchipenüwa ngemagüü rü i'ragüü i Estadogü i nüicatama ngemaü i yeerawa ü'üwa ingemaü.

9.b Rü nü'ü rüngüecë'ü na yeerawa naü'ü i guüma i cua'gü rü ngema cua' i naca' idau'ü rü ngema ingewacaü'tchigüü i norü naanewagü i ngema natchiüanegü i yeerawa iü'tchigüü rü rü ngegumarüü ta nawe'gueë'ü i natchica i mugütücumü inatautchaë'ü naca' rü nügütanüwa i toomagü i ngemaügü rü naguüraü'ü i ngema ngemaü iügüü rü ngema wüiwa nangemagüü i natanü i napügü i norü ügü i muüma rü i natanü i we'guü guüne ya taepataü i guü i naanewa.

9.c Rü naünagüü aicumaü'tchima nü'ü icuaäcü i ngema na nawa ingemaü i guüma i cua'gü i ngo'eë'tchiga rü nü'ü iutchigaü rü nügü nawa nangemaeë'ü na naäüca' na nawa ingemaü i güü i naanewa rü ngema internettanügü i meä diëruge meü i ngema natchiüanegü i inacarüwa yeerawa ü'üwa.

Ngema inawae'ü na nü'ü yangau'ü 10

Íyai'raätchiü na tama iwüguü i natchiüanegüarü ngaüwa rü nügütanüwa

10.1 Ngí'mata 2030gu nü'ü yangautchigüü rü namaä nanguü'ü ngema nayaü'tchigüecü'aü i ngema iyau'ü i 40% i duü'ügü ipegüüarü i yeeraäcü nge-arü diëruä'güü rü wü'i i natanü i aü'üarü nga'ü i nhaä naane i tagücüä'wa.

10.2 Ngí'mata 2030gu rü naporacë'ü rü natautchaë'ü na yeerawa naü'ü na tü'ü

iũcutchiũ ya duũã'ta rü diêrugü rü guanema nawa tangemagũũ i mugütücumü i aê'gacügü ü'ũ rü tama na nhure taunecü tü'ũ ngemaũca' rü tama na tange'ũ rü tayatũũ rü tama na tameêtchiũ rü tama na ta'aciärü duũ'ũ tiĩ'ũ rü tama ngema na wüiwa netaũ'ũ rü tama na ngema ngeta nataĩ'ũũ rü tama na ngema ta'aciãũ tayaô'ũ rü tama na ngema e'na tangemaũãũ urüena tama ngema toomatchigü.

10.3 Rü aicuma nawe'gueê'ũ ngema na iwüiguũ i tautchagüwa rü iyai'raãtchiũ ngema na tama iwüiguũ i ngema nü'ũ iyangau'ũwa rü nge-gumarũũ ta nawa na naôeê'ũ i mugü rü mugütücumü i aê'gacü nagu iũ'ũ rü norü ügü i toraũãcü tü'ũ dawenũũ rü natautchaê'ũ na yeerawa naũ'ũ i mugü rü mugügütücumügü rü ügü i nü'ũ iĩ'ũ i nhaã natchiga.

10.4 Nayau'ũ rü nagu iũ'ũ i mugütücumü rü naca'türü iĩ'ũ i ngema nüna fau'ũ rü puracütanügü rü inapoũ'ũ i duũ'ũgütücumü rü nü'ũ yangau'ũ meãtchigü i wü'i i taũ na iwüiguũ.

10.5 Namamaeê'ũ ngema mugü rü ngema na iyaũmücüтчigüũ ya taepataũ'gü rü yima diêrumaã icua'güne i guũ i naanewa rü naporaeê'ũ ngema nanaũ'ũ i ngema mugü i nagu idé'ãũ.

10.6 Aicuma nawe'gueê'ũ i wü'i i tü'ũ iweũ rü naga i yeeraãcü poraũ i natchiũanegü i yeerawa iũтчigüũarü nawa nanau'aũ na nü'ũ naunetaũ i ngema diêrumaã icua'güũwa rü ngema diêrumaã icua'ũ i nümaũ i natchiũanegü i guũ i naanewa rü nayamuũ i namaã icua'güũ na yeeraãcü meã iyangauutchiũ rü nagu yaô'ũ rü namaã meã icua'ũ rü meãma nü'ũ icua'ũ nanawe'guũ.

10.7 Natautchaê'ũ ngema na tomana iũ'ũ rü ngema na nü'ũ icua'ũ na tomana we'guãcü iũ'ũ rü aicumaãcü rü meã nü'ũ icua'ãcü rü namaã icua'ãcü i duũ'ũgü rü ngegumarũũ ta nawa nanaũ'ũ i mugütücumü na tomana iũ'ũ we'gu üã'cü rü meũ nü'ũ iyangau'ũãcü.

10.a Rü nanaũ'ũ ngema mugü na nayau'aũ naca' ngematürü na iwüiguũ-ca' rü yatoraũ'eẽũ naca' i natchiũanegü i yeerawa iũтчigüũwa ingemaũ rü norüwama i ngema natchiũanegü i inaca'rüwa yeerawa ü'ũ rü namaã i ngema marü nameẽũgüãcü i OMCarüwa.

10.b Naporaeë'ü ngema ngüee i ae'gacüarü naca' na yeerawa naü'ü i ngema nayaia'cüü i diêrugü rü yaücutchiü na nawa yeera nayau'ü i we'gumareü i düetüwa neu'ü naca' i ngema Estadogü i ngema aü'rima inanawae'üwa rü norüwama i ngema natchiüanegü i inaca'rüwa yee-rawa ü'ü rü natchiánegü i africacüä'gü rü ngema Estadogü i nüicatama iü'güü i yeerawa ü'üwa ingemaü rü natchiüanegü i yeerawa ü'üwa ingemaü i tama natchipenüwa ngemaü rü ngema norü we'gu üü'äcü rü norü we'gu ü'ü iäüтчigüäcü i naanewa.

10.c Ngü'mata 2030gu rü íyai'raätchiü nawa i inacarüwa i 3 natanü na tomana tü'ü imuü ya diêru ya tomana neí'earü rü naoeë'ü ngema natanü i 5ëarü yeera na ngeta na ngetá netaü'ü ya diêru.

Ngema inawae'ü na nü'ü yangau'ü 11

Yanguutchiü ya iane na guane meü tü'ü ngemaü rü meüwa ítangemagüü ya duü'ëgü rü tama aü'cümaüwa rü nawa ingemaü rü wena nameë'ü i gu'tchagüwa rü namaä ingüü'güü i ngemaügü

11.1 Ngü'mata 2030gu rü aicuma nawe'gueë'ü ngema nawa ingemaü i guüma i pegüтчica i tama aü'cümaüwa ngemaü rü meä nagu me'ü rü meä diêrugü meü rü me'üwa ingemaü i puracügüwa rü meügüwa nangeü i nge-ma tama nü'ü nangemaü i me'ügü.

11.2 Ngü'mata 2030gu rü nangemaë'ü na nawa ingemaü ngema we'gu ü'ü i tomana tü'ü gaü i tama aü'cümagüü rü guanema nawa ngemagüü rü nüna idau'ü rü ngema natanü rü guaneca' iü'ü rü inametchigüee'äü i dauruügü i namagüwa nawa na naünagüü i tomana tü'ü gaü i guaneca'

iĩ'ü rü naca'türü iuäe'ü naca' ngema duü'ëgü ya aũ'cümaüwa ingemagüe
nawae'ü rü ngeegü rü buegü rü duü'egü ya imeëtchie rü yapetagü.

11.3 Ngi'mata 2030gu rü naünagüü i ngema me'ügü nawa ngemagüü i tü'ü
iücutchiü rü namaä ingüü'ü rü ngema cua'gü naca' na meä we'gu nanuü
rü namaä icua'ü na me'üwa tangemagüü ya duü'ä'ta na nawa ngemagüe
rü wüiwa tangemagüü rü namaä ítanguü'güü rü guüma i natchiüanegüwa.

11.4 Naporaeë'ü i ngema ngemaügü i me'güü naca' na inapoü'ü rü nüna idau'ü
ngema me'ügü i nacümagü rü ngema woetama ngemaü i nhaä naanewa.

11.5 Ngi'mata 2030gu íyai'raätchiü aicumaüitchima i norü mu i yu rü
ngema norü mu ya duü'ë ya tü'ü yaigüe i ngema tchieü i aũ'cümaü
rü nangemaäcüitchima íyai'raätchiü i ngema na nayarütau'ü i diëru-
gü wegumareäcü nagagu i ngema tchieü nawa i ngema produto interno
bruto global rü yaücutchiü ngema tchieü i aũ'cümaü i nagu yau'ü i dë'á
rü nagu idawenüü na tü'ü ipoü'ü ya yiema ngearü diëruäë rü yiema
duü'ëgü i aũ'cümaüwa ingemagüe.

11.6 Ngi'mata 2030gu íyai'raätchiü i ngema íngupetüü nagagu i ngemaügü
i natchicawa i tama we'guü i wü'itchigü ya duü'ëwa i íanegüwa rü ngegu-
marüü ta naca' meäma iü'äeü i ngema nacüma ya yima buanecü rü namaä
icua'ü i ngema ta'güü i natchiregü i municipiogüwa rü toomagü.

11.7 Ngi'mata 2030gu rü nangemaeë'ü na nawa ingemaü i guü i naanewa
ngema natchica i guäca' iĩ'ü i tama aũ'cümaü rü guaneaü iĩ'ü guane nawa
ngemagüü rü yau'ügü rü norüwama naca' ngema ngeügü rü buügü rü duü'ë
ya yaeegü rü duü'ëgü ya imeëtchie.

11.a Nü'ü rüngüeë'ü ngema nawa na nangemaü i diërugü rü duü'ütücumü
rü natchigagü i we'guü natanü i naane i íanewa rü ngema natchica i ngetá
i natau'üwa i ngema me'ügü i íanewa rü íanearü düetüwa rü naporaeë'ü
ngema na nameeë'ü i we'gu ü'ü i natchiüane i tagucüä'wa rü natchi'cagü i
yeerawa iü'tchigüüwa.

11.b Ngi'mata 2020gu rü naünagüü nangemaäcüitchima norü mu ya íane-
gü rü natchica i wü'itchigü ya duü'ë nawa ngemaü i nagu täupataü itayau'ü

rü inaü'ü i mugütücumü i aë'gacü nagu iü'ü rü we'gu ü'ü i wüiwa ngemaü naca' na iücutchiü rü porá iü'ü na guügu name'ü i ngemaügü rü nange-maü i ügü na íyai'raätchiü i aü'cümaügü rü nagu tanamee'ü i ngema na yaügatchiemaü rü ngema na nawa ingemaü rü wena namee'ü i gu'tchagü nawa ngema ta'ü i tchieü i ngupetüü rü yeerawa naü'eë rü naü'ü ngema we'gu ü'ü rü ngema Marco de Sendaiäcü naca' ngema na íyai'raätchiü na íaü'cümaüguü naca' i ngema ta'ü i tchieü i ngupetü 2015–2030 Redução do Risco de Desastres rü ngema na namaã nacua'ü i ngemaügü rü ügü rü nagu nadawenü'ü i guüma i natchiga na íyai'raätchiüca' i aü'cümaü i ta'ü i tchieü ngupetüü i guüma i nawa inangemaüwa.

11.c Rü nü'ü rüngüeë'ü i ngema natchiüüanegü i inacarüwa yeerawa ü'ü ngegumarüü ta nawa i ngüeë i cua' rü diëru rü na naüüca' na namaã nangü'ü rü nawa nangema na wena namee'ü i gu'tchagüwa rü namaã inangemagüü i ngema ngemaügü i ngema natchicaarü.

Ngema inawae'ü na nü'ü yangau'ü 12.

Rü aicuma nawe'gueë'ü ngema nacüma i me'ü nayamueë'ü rü ngema nanagu'eë'ü namaã ingüüäcü

12.1 Rü naü'ü i we'gu ü'ü ngema Plano Decenal de Programa i natchiga i Produção e Consumo Sustentáveis namaã i guüma i natchiüüanegü na nü'ü ya yau'ätchiü i ngema mugü rü ngema natchiüüanegü i marü yee-rawa ngemaü rü nayau'ã na namaã inacua'ü rü nü'ü nangema na nagu yaoö'ü na yeerawa naü'ü rü ngema natchiüüanegü i yeerawa iü'tchi-güüarü cua'gü rü ngemaügü i megüü.

12.2 Nhu' matata 2030gu rü nü'ü yangau'ü na namaã icua'ü i ngema namaã inguü'ü rü tama nugu idau'ü i ngemaügü i me'güü i woetama ngemaü notürü naü'ü i meügü.

12.3 Nhu' matata 2030gu rü ngaügu íyai'raätchiü i ngema aiyaümareü i onagü i wü'ietchigüarü i guü i naanewa rü ngema namaã ínatae'üwa rü yiema naca' tae'ewa rü íyai'raätchiü na naai'yaügüü i onagü ngema noricürüwa ínayau'üwa rü namaã ínanguügüüwa ngi'mata namaã ínataeüwa nangu rü guüguma nangemaü i ngema ítanawae'üwa rü yaücutchiü na narütae'ü i norü búgüwena.

12.4 Nhu' matata 2020gu rü nü'ü yangau'ü na namaã meã icua'ü i natchica i meü i ngema ngemaügü quimicogüarü rü guüma i ngema íta'güü i natchire rü guü i ngema guüguma nugu nangemaü i no'rü ma'ü i nhaägü.

12.5 Nhu' matata 2030gu iyairaätchiü ngema tama me'ü rü meã nüna na daugüü rü nhu'matchi meã nama na cua'güü rü na iyairaätchiü i we'tama nama naca' taegüü.

12.6 Nü'ü naüëgüäü rü naügüäü i ngema nama i cua'guü empresagü ya tagüne rü nüü na yauüätchiü rüta yauäüca' i ngema i meguü rü na puracü tüü na ngemaüca.

12.7 Naügüäü i ngema tae'gü i meü i tama naane tchieü, nugu narü daunüäcü i ngema aicumaütchi i wüi natchiane nawaeü.

12.8 Nhu' matata 2030gu rü naägüäü ya guüemaca'i guüma i natchicawa na tuü na ngemaü i inü i megüü na ngemaäcüta yeerawa ta nguguü i meã nhema ta ngemagüü.

12.a Naye'raëgüäü na nügümaã napuracüëü nawa na poraëü i ngema norü cua' i na ngemaäcü nüü na meü rü ngematama na yaugüü i norü ngemaügü.

12.b Naye'raëgüäü na nügümaã napuracüëü nawa na ngemaäcü meã nüna na daugüü rü meã nama na cua'güü rü nhematama na ngemaüca i puracügü nawa i ngema na ügüü i ngema natchicawatama.

12.c Rü na iraêêü i ngema aêgacügü arü ngüêê nawa i ngema combustíveis fósseisgü, erü ngemagagu niü na tama meã namaã na cuagüü i naüügü, na ngemaacü tama nana itanüêêgüüitchiüca' i nge'ta namaã ina taegüüwa, notürü nanawa'e niü na nagu naüü i ngema i ngupetüü i wüi natchianewa, rüta namê nanaügüü we'gu nügü nanuacü nawa i ngema nuna daugüü i ngema natanüthiga rü nhu'matchi ngema aêgacü arü ngüêê i tama meü, erü ngemagagu niü yeeraacü tchieügü na ngupetüü i naïnecügüwa, notürü nanawae nagu narü daunüü i wüitchigü i natchianewa maêêgü naüpa nana ôêgüü i ngema naügü i tama megüü i naaneäü, na tama tiôôêgüüca' ya duêgü.

Ngema inawae'ü na nü'ü yangau'ü 13

Naca' i nadaü paama i nacümagü nanaoêü i nhaã naane arü naiane rü nhu'matchi ngema nagaguta ngupetüü i tchiegüü

13.1 Ye'era naporaêü, naca' i ngema naïaneügü na ngemaacü nüü na cua'güüca' na nhuacü nügü inameêêgüü naca'i ngema tchieügü i guü i n- anewa ngupetüü.

13.2 Wüiwa na puracügüêü i políticagü naca' na nhuacü namaã na cua'güü i ngema ngupetügüü i nagagu i naïaneügü rü nhu'matchi nhuagü nügü ina meêêü i wüi naane.

13.3 Nameeü i ngugü, rü wüitchigü ya duêgü rü nhu'matchi ngema taagüü i natücumügüerugü na üüca' na naca' na daugüü i nacümagü na tama paaü- tchitama ni üthchigüü i ngema naïaneü i nhaã i naane nawa maêü arü.

13.a Naporaëü i ngema marü namaã inapuracüëü i ngema natchianegü rü naüë'tüü i ngema marü i ngemaü ngema nügümaã wü'iwa nagu naññëü i ngema natchianegü natchiga i ngema na marü tama nucümarüü yaüü i ngema nhaã naane i nawa i ma'ëü nawa i Convenção Quadro das Nações Unidas s Mudança i arü Climatchiga [UNFCCC] na nhuacü ta nawa nangu-güü i ngema nawe'egüü rü nagu naññëü rü na ngemacü ta ngema natchiane i ngewaca' nawa ngugütaüüü nangüëüca' namaã i ngüëë i US\$ 100 bilhões naguü i diëru wü'itchigü i natchianegü i wü'i i taunecügutichigü rü na ngemaâcü iyairaâtchigüëäü rü nango'ëgüäü na nhuacü ta namaã napuracüëü namaã Fundo Verde i Climatchigaca' nü'ü ta cua'eäcü na nhuacü nawa' diëru tayaugüü i paatama.

13.b Naüü na nacümagüca' nadaüü na nhuacü ta tü'ü nanguëü nameãta nagu taüü natchiga i ngema nayatoamatchigüraüü i ngema nhaã naane i nawa i ma'ëü rü meã namaã nacua'güü naca'gü i ngema natchianegü i tautama cua'wa ngugüü aicüma rü tümaca'gü ta aicumaütchi ni'ï ya yiema ngeã'tagü rü nge'tüütagü-paãtagü ya ianegü ya ngema wogümareeca' ni'ï.

(ï) Nüna cua'üta na Convenção Quadro i Nações Unidas arü i Mudança i Climatchiga [UNFCCC] ngutaque'e i äë'gacü i natchianegü i nügümaã puracüëüwa na paama y angüüca' ngema nhama naanewa i ngupetüü i ya toamaraütchigüü.

Ngema inawae'ü na nü'ü yangau'ü 14

Ngema quinguëtchaüü 14. Nüna meã cudauü rü ngema cunayauü i natü i tagüü rü tatü i tagüüwa i ngemaügü i ngema maëü nawa i ngema i de'a nüna cudauäcü na ye'erawa cugü cugaü namaã

14.1 Nhu'ma tata 2025gu rü nüna idauũ rü iyairaãtchiũ aũritama i ngema ngema na naãũtchiẽũ i ngema de'agü iyaguũraũũ rü ngema nawa nenaũũ i puracügü i dautchitawa ügüũ rü ngema de'agüwa tatama neũũ i ngema na ãũãtchiẽũ i ngema nawa i ngüãtanücüũ.

14.2 Nhu'ma tata 2020gu rü nüna nadaugüũ rü namaã nacua'güũ nü'ũ nacua'güãcü nanawa me'ũ nayaugüũ rü nüna nadaugüũ i guũma i ngemaũgü i ma'ẽũ i de'agüwa rü nawa i ngema tatü i taũgüpetchinüwa na ngemaãcü tama natchieãũca' rü ngegumarüũta nawa i na tama nagu aũritama natchieũ i ngema norü ye'erawa ngemaũ rü ngemaãcü na nügütatama name'ẽũca' rü nange-maãcü nangemaãcü nangemaũca' na ngema tatü i taũ rü name'ũ iyadaũca'.

14.3 Naiyairaãtchiũ rü nügü inapo'ũũca' i ngema nügü nanadauũ i ngema tatü i tagüũ namaã i ngema naca' ingueũ na nüna nadaugüũ nawa i guũma i ngemaũgü.

14.4 Nhu'ma tata 2020gu rü nawa nangemaetchaũ guũgutama na degüãũ rü yagu'ẽãũ i ngema na tama nü'ũ nacua'güãcü inayauãũ i ngema tcho'ni-gü i tama nü'ũ naãpaneũ rü nhu'matchi ngema yagu'ẽũ rü nüna nadaugüũ ngema namaã naca' inangueũãcümaã nawena arü nagu name'ũca' i ngema nayamuũ i ngema tchonigü pa'atatama rü nawenata arü yamuũ meã nüna nadaugüãcümaã na meãma inayaeũ nhama norigurüũtama.

14.5 Nhu'ma tata 2020gu rü nuna na daugüũ rüe'na ya 10 i nama i cua'guũ i costeiragü rü marinagü i muguwa' nuũna uũãcü i wü'itücümü namaã i nhema i mugü nhu'matchi i nhema nama cua'guũ rü nhema na ngemaũ.

14.6 Nhu'ma tata 2020gu a nuũ ngema i numaũgü wü'i nguẽẽ naca' i nhe-ma tchoniẽ rü nüũ na tama na ngupetüũca' ta na tama nagu yadaugüũca' rü na tama na oẽũca' i nguẽẽ.

14.7 Nhu'ma tata 2030gu rü nawe'e naünagügüãũ i ngema ngüẽẽgü i naca' i diẽruwa naca' i ngema iragüũ i natchianegü i duũũgü i ngema nawa i ngema-güũ i ngema natchica i ngeta i ngema i ngema tchonigü na ngemaãcü nüna nadaugüũ rü namaã nacua'güũ i ngema woetama ngema ngema-güũ nawa i de'agü rü natügü nawa nameã namaã nacua'güũ i tchonie rü ngeta nüna meã i nadaugüũwa i naca' i ngema na nawe'güãũca'.

14.a Ye'erata naca' nanguẽ rü naca' nadaugũ i cua'gũ na ye'erawa nangegũãũ na nü'ũ nacua'gütchaũ rü ngema nangegũãũ i ngema na nhuã-cüta nüna nadaugũ i ngema de'agü nü'ũ nangemaãcü i ngema nanhuacü namaã nacua'gũ i ngema ãẽ'gacügü i natchianegüarü na ngemaãcü name'ẽgũãũca' i no'rü me i ngema no'rü ma'ũ i tatügü i taũgüarü na ngemaãcü ye'erawa nangegũãũ i ngema natchianegü i ngema nawa ngemagũ rü nhu'matchi ngema natchianegü i tautama ye'erawa ngugũ nawa i cua'gũ.

14.b Nüna naãgũãũ i ngema norü ma'ruũ nawa puracüẽ i ngema ngemaũgü i nawa i ngema de'agü rü ngeta namaã inata'egũũwa.

14.c Nüna naãgũãũ na nüna nadaugüãcũmaã rü namaã meã nacua'ãcũmaã i ngema ngemaũgü i tatü i taũwa ngemagũ nawa i ngema mugü i guũma i natchianeca' iĩgũũ nhama ngema nawa nüna nü'ũ nacua'ãtchieẽgũ i UNCLOS [Convenção das Nações Unidas sobre o Direito do Mar] na nüna naãgũãũ nanhuacü naũgũãũ mugü nü'ũ iu'ũãcü nhama nawümatüũãcü i ngema norü de'a ye'erawa nangeetchiũãcü i 158 i ngema nhaũ “Futuro Que Queremos”.

Ngema inawae'ũ na nü'ũ yangau'ũ 15

Nüna i dauũ rü wena taarü rü naũũ i ngema na nhuacü nüna idauũ meã namaã i cua'ãcü i ngema i ngema guũma i ngema i ngemagũ i wa'imüanewa rü nüna idauũ meã namaã icua'ãcü i nainecügü rü não'ẽũ ngema ngeta tama iname'ũwa aicuma i ngema waimüane rü iyatchaãtchiẽũ rü wena nü'ũ idauũ

15.1 Nhu'mata ta 2020gu na nüna idauẽ rü meã namaã inacua'gũ rü wena taarü meã namaã nacua'ãcü i ngema guũma i ngemaũgü i nhaã wa-

imüanewa ngemagũũ rü nhu'matchi ngema de'a i maicuraũ rü nũna meã i ngema puracũgũ nawa iguũma i ngema namaã nagu naĩnũẽũ i ngema rü yanguẽgũãũ i ngema guũma i natchiane namaã nagu rü ãnũẽũ.

15.2 Nhu'ma tata 2020gu naũgũãgũãũ na naye'eragũẽãũ na namaã nacua'gũũ meã namaã nacua'gũãcũ i guũraũũma i nainecũgũ rü iyatchaatchiẽgũãũ i na nato'gũãũ rü wena arũ nameẽgũãũ i ngema nainecũ i marũ tama meũ na ye'eraẽgũãũ na wenaarũ natogũãũ i nhaã naane arũ tawa.

15.3 Nhu'ma tata 2030gu naoẽgũãũ i ngema na tama meã nũna nadaugũũ i ngema waimũgũ i marũ tama meũ rü ngemagũ ngeta marũ tama inameũwa rü iyapagüaneũwa iyaba'ĩaneũwa rü inapo'ũũ na nü'ũ ya nga'uca' i ngema me'ũ i ngema ngeta marũ inatchieũwa i ngema waimũane.

15.4 Nhu'ma tata 2030gu nũna i dauũ i ngema guũma i nawa ngema i ngeta inama'pũ'aneũwa rü nhu'matchi ngema guũraũũ i ngema nawa ma'ẽũ na ngemaãcũ name'ũca' rü nü'ũ rü ngũẽũca' rü ngema ni'ĩ naye'erawa nangeũ i nũna cudauũ rü namaã cucua'ũ.

15.5 Paa'ma na ugũũca' rütata na we'aũ na iraatchiũca' rü na tama na gu'ẽũca rü inatchaatchiũca' na tama na guũca' i ngema naãnewa maẽũ nhu'mata i 2020gu rü nũnadaugũũ i ngema rü taue'tchaũ i ngema e maẽũ.

15.6 Na wüi'gũũ i ngema iraũgũ na yaugũũ i nawanena ũũ na ugũũca' na meã nawa ngemaũca' i meã nama cua'ũ i iraũgũ.

15.7 Paa'ma na ügũũ na gu'ẽũca' ngema tama ãpaneũ rü nhumatchi i tchie'ũ i ũũ nama i nainetũgũ rüta i naẽĩgũ rü nũna daugũũ rü nuũ na yauãtchiũ ngema tama i megũũ i woe'tama marũ nawa i ngemagũũ.

15.8 Nhu'ma tata 2020gu naye'eragũẽãũ i nacũmagũ na tama na ngupe-tũũca' na tama na yeerawa na datchigũũca' na tama nũgũ na tchieẽũca' na tama ngema na tchocuũca' nagu i ngema nawa na maẽũ i dautchitawa rüta dea'wa rü nũna dauũ i ngemaca'tama i ãũ.

15.9 Nhu'ma tata 2020gu ngema natucũmũwa'tama ngemaũ i nawae'na nawa nangemaũ i nhu'matchi ngema nge'ta i'na ngupetũũwa'na nge-

maäcü na iraätchiüca nawa i ngema na tauuma tüü na ngemaüca' ngema tüü nawa' ta ngemaü.

15.a Nawae' na üäü rü yee'rawa na daëüca' nawa i ngema i guüma i ta'cü i guüma i nawa i ngema ngemaügü na ngeta na yaugüüta i nhema dierugü.

15.b Nawae' nama na cua'ü i dieru rü yee'rawa na daëüca' nawa i ngema i guüma na nhemaücü na nüü na ngüëüca' na nhuäcü meä na nüna na dau-güüca' nüna na ägüüca' na nhuäcu nama na puracügüüca' nhema natchiäne-gü ngewaca yee'rawa nagagüthigüü ngema na ngüëguüca' na nhuäcü ta nüna na dauguü na wena tana toguüca'.

15.c Na poräëü i nguëë i naane arü tawa na ngemaäcü na guüca' i feneë i tama i mugü nawae'üäcü i tama äpaneü nawa i ngema i ngema i naëigü i tchu'güü na ngemaäcü nüna na daugüüca na muüca i ngema i nawa i ngema natucümugü ngema maëü na ngemaäcü nüna dauguü na nhuäcütani nawa na maëü rüta ina tchaätchiëü i ngema na nagu na tchie'ëü.

Ngema inawae'ü na nü'ü yangau'ü 16

Ngema nawa nangüthaü i 16 naüaü i natucümü i meä i ma'ëü rü nügü-tanüwa ngemaü na ngemaäcü ye'erawa nügü nagagüüca' rü nügü nangüëgüüca' nü'ü nangemaü na nügü inapo'üguü i guüwama rü naügüäü i ngema namaä cua'güü na nügütanü natchocuü i guüwama

16.1 Iyairaätchigüäü aüritama i guüraüü i tchieügü rü na ngema nayayue-tanüü nawa i guüma i natchicagü.

16.2 Yagu'ẽü i guüraüma i tchieügü rü tümagu yadaucüraügüüü rü tama meã tümamaã nacua'güü ya buã'tagü.

16.3 Naügüãü i nacüma i Estado i Direito arü i guüma i natchianearü tawa rü nhu'matchi guüma i natchianegüwa rü nangemaãcü na ngemaãcü nangemaüca' i ngema mugüwa na tü'ü inapo'üü.

16.4 Nhu'ma tata 2030gu aüritama iyairaãtchigüãü i ngema ngüẽẽgü i diëruwa rü nhu'matchi rü nanegü i tama äpaneü rü naporaẽü nanata'eguẽü i ngema diëru irü taueü rü gema naca' nangiẽü rü ñão'ẽü i guüraüü i natu-cumügü i nügü nutaque'ẽü i tchieü ügüü.

16.5 Iyairaãtchigüẽãü i ngema tama me'ü rü tchieü i nacümagü rü nhu'matchi ngema na cugüme'ewa tü'ü cungemaẽü nawa i ngema guüraüü ngemaügü.

16.6 Ye'era ya ta'ẽtchigüü i ngema natchica i nawa napuracüẽü na meã yaüüca' rü meã namaã nacua'güü rü nango'ẽgüãü nawa i ngema guüma.

16.7 Naägüãü nangemaãcü meã wü'iwa nügümaã napuracüẽüca' aicumaü-tchima nawa i ngema guüma i nüna idaugüü.

16.8 Nü'ü na tanetagüü rü naporaẽgüãü ngema na natchianegü i ngewaca ye'erawa nügü i gagüetanüü nawa i ngema nhama i naanemaã nanacua'güü.

16.9 Nhu'ma tata 2030gu guanetama tü'ü nangemaü i ngema nawa nü'ü nacua'güü na te'e tiẽgüü rü tü'ü yaüpanegüü ya yiema ngearü bupaneãẽ.

16.10 Nangemaãü na nangemaü i ngema ngüẽẽ i guaneca'wa tatchocuü rü nü'ü yaugüü rü tüna nadaugüü i ngema meã ngema tama'eü nagu tiüã-cümã i ngema natchianegüarü mugü rü nhu'matchi ngema nügümaã nagu ya de'agüü i natchianegü.

16.a Na poraẽãü i ngema namaã puracüẽü i natchianegüwatchigü rü nawa i ngema na nügümaã napuracüẽü rü nawa ta i ngema natchianegüarü mu nanhuacü nügü nangüẽẽgüü nawa i ngema guüma na ye'erawa nügü nagagüü rü nawata i ngema natchianegü i ngewaca ye'erawa nügü gagüü rü nügü na nawa nadaugüü rü ñãoẽgüãü i ngema tchiegüü rü

ngema nügü ütucumũũ i ngema tchieũgu rü inüẽũ.

16.b Naügüãũ rü nü'ũ yangüẽgüãũ i ngema i naügüũ i ngema tama natchie-
ẽãũ ngemaãcü naügüãũca' i ngema nüna nadaugüãcü nawa napuracüẽũ.

Ngema inawae'ũ na nü'ũ yangau'ũ 17

Naporaẽũ i ngema nagu naĩnũẽũ rü wena taarü naca' nadaugüũ i ngema
wü'igu namaã napuracüẽũ i nhaã naanearü tawa na ngemaãcü ye'erawa
nangegüãũca' na nüna nadaugüãcü nawa napuracüẽũ

17.1 Naporaẽũ rü naca' i dauũ i ngema ngüẽẽgü ngematama ngemagüũ
rü ngemata ngüẽẽgü i toama i natchianegüarü naca' i ngema natchiane-
gü i ngewaca' ye'erawa nügü gagüetanüũ nangemaãcü naporaẽãũ i na-
tchiane rü naca' nadauũta na nhuacü ngeta na yauãũ i ngema ngüẽẽrü
toama i ngemaũgüтчigü.

17.2 Ngema natchianegü nawe'ena aicümatama naca' nadaugüũ rü yangüẽ-
güãũ i ngema na nü'ũ nangüẽẽgüũ na ye'erawa nangegüãũ i ngema [AOD]
rü nüna naãgüãũ rüẽ'na nü'ũ nangüẽẽgüũ namaã i 0,7% i ngema nayau-
güũ ngema natchianewa [RNB] nawa i AOD naca' i ngema natchianegü i
ye'erawa nügü gagüťchaũũ rü nünaãgüũ i AOD rü ta nawe'e na nüna pora
naãgüũ nü'ũ nadauãcü nayanguẽũ i ngema nawa nangugüťchaũũ i 0,20%
i ngema na yangüũ nawa i ngema natchianeũ i gemaũ nawa i AOD naca' i
ngema natchianegü tama aicuma nawa ngugüũ nanaporaẽũ.

17.3 Naca' nadaugüũ i ngema ngüẽẽgü i diẽru naca' i ngema natchianegü
nawa i muũma i ngemaũgü.

17.4 Nü'ü nangüëëgüü i ngema natchianegü i ngewaca' ye'erawa i ngugüetanüü na nawa ngugüüca' na nügümaã nacua'güü namaã i ngema ngetanü i tautama pa'a naütanügüü nawa i ngema namaã cua'güü i ngema nangüëë naãgüü rü meã nagu nañnüëü i ngema ngetanü na nhuacüta naütanügüü rü nawa i ngema nagu nañnüü rü ngeguma nagu nañnüegu i ngema ngetanü i natchiane i ngearü ngemaüãgüü rü iyairaatchigüü i ngema norü ngetanü.

17.5 Nayaugüãü i naca' nadaugüü i nacümagü nangemaãcü naãgüãüca' na nhuacüta nüna naãgüãü i ngema natchiane i ngewaca ye'erawa i itchigüü.

Ngu'gü i naca' dauü nanhuacü name'ëãü

17.6 Name'ëgüãü na nhuacü naca' nadaugüü na nhuacü nügümaã napuracüëü Norte–Sul, Sul–Sul ngema nügüna ngaicamagüü rü toamatchigü i natchianegüarü naca' nadaugüü i ngu'gü ngu'gü i naca' dauü nanhuacü name'ëãü ngewacüügüü i nacümagü rü nügü nangüëëgüü nawa i ngema cua'gü i ngema wü'igu nagu nañnüëü rü nügümaã meã napuracüëü namaã i guüwama i ngema Nações Unidas rü nawa i ngu'gü i naca' dauü nanhuacü name'ëãü i nhaã naanewa.

17.7 Naãgüãü na ye'erawa rü nügüna naãgüãü rü nü'ü yaugüü i ngu'gü i naca' dauü nanhuacü name'ëãü ngemaügüarü meruü naca' i ngema natchianegü i ye'erawa iütanüü na me'ëgüãü i ngema marü namaã nügügu yade'agüü na ngemaãcü nameüca' i guüma.

17.8 Wenaarü naügüãü meãma i ngema na wü'igu na nuãü ngu'gü i naca' dauü nanhuacü name'ëãü nü'ü nanguëëü namaã i ngema cua'gü i ngewacüügüü naca' i ngema natchianegü i i'rarüwa ngewaca ye'erawa nügü gagüü nhu'mata ta 2017gu rü naporaëgüãü i ngu'gü i naca' dauü nanhuacü name'ëãü rü nügü nanguëëü nawa i ngema na nügümaã nü'ü yaugüü rü nügü nü'ü nacua'ëgüü.

Wena meã naca' nangu'ü

17.9 Ye'era naporaëãü ngema ngüëë i toamatchigü i natchianegüarü na name'ëgüãüca' rü nügü nangüëëgüüca' rü wena meã naca' nanguëü na ngemaãcü nü'ü nangüëëgüüca' i ngema nagu nañnüëü na ngemaãcü ye'erawa

nügü nagagüũ meã nüna nadaugüãcũma nügümaã wũ'igu napuracüẽcũa' i ngema Norte–Sul, Sul–Sul rü nhu'matchi ngema norü gupe'ewa ma'ẽũ.

Namaã cutaeũ rü naca' cutaeũ

17.10 Naũãũ nacũma i mu'ũwatama ngemagüũ i namaã cutaeũ rü naca' cutaeũ i guũma i naanewa nagu yaũãcü i ngema nacũmagü i ngo'ũguũ tautama wũ'itatama i natucumũca' iĩũ rü wũ'iguũ i guũma i ngema namaã cua'güũ i Organização Mundial do Comércio nawa ta nanhuacũ naca' nadaugüũ na nügümaã napuracüẽcũ nawa i ngema Agenda de Desenvolvimento de Doha.

17.11 Nü'ũ taũũritama na tanetagüũ na ngema na toamatchigü i natchianewa namugüãũ i ngema i ngema natchianegü i ngewaca' nügü ye'erawa i gagüctanũũ nangemaãcü nü'ũ na tanetagüũca' i ngema na nügümaã aicuma napuajracüẽcũ naca' i ngemanatchianegü i tautama ye'erawa ngugüũ na ngemaãcü guũma i naanewa nanguũca' nhu'matata nagu i 2020.

17.12 Yanguẽgüãũta rü meã naügüãũ na tama nagutchaẽgüãũ na namaã tata'egüũ na naũtanügüãũ rü tautama pa'a yaĩũ naca' i ngema natchianegü i tautama ye'erawa ngugüũ nhama OMC nawe'eũãcü naãgüãũ i ngema nacũmagü nawa i ngema nagu yaũũruũ ngema natchiane i tautama ye'erawa nimugüũ rü taacuma ta nango'ẽgüãũ na tautchaẽgüãũ na ngemaãcü namaã na taegüũ i ngema tümaarü iĩgüũ.

Cagü i ngema nagu naĩũta

Nango'ẽgüãũ i ngema namaã napuracüẽcũ i ngema ngeta namaã inacua'güũwa

17.13 Na ye'eraẽgüãũ na ngema nangemaũ i ngema ã'ũma i ngema namaã cua'güũ i ngemaũ rü wũ'iguta nügümaã napuracüẽcũ na nügügü i ngema namaã nameã napuracüẽcũ.

17.14 Nayeeraẽgüãũ na nügümaã napuracüẽcũ nawa i ngema na nüna nadaugüũ na nhuacü meã namaã nacua'güũ.

17.15 Nügümaã meã nacua'güü nawa i ngema na namaã meã napuracüëü i wü'itchigü i natchianegü na ngemaãcü nãõ'ëãü i ngema natangearü ai'rüüã'üitchiü rü ye'erawa tügü tagagüü meã namaã tacua'güãcü.

Nügümücügü i guüwama

17.16 Naporaëgüãü na nügümaã napuracüëü i nhama i naanearü tawa meã nüna nadaugüãcümaã rü nawa i ngema muüma i ngema namaã nacua'güü rü nügü nü'ü yaugüü i ngema nü'ü nacua'güü i ngema naca' nanguëü rü na ngeta tanayaugüãü i ngema nayanguutchiüca' i ngema nagu naïnüëü meã namaã nacua'güãcü guüma i natchianewa nawatürü i ngema natchianegü i ngewaca ye'erawa i iütanüü.

17.17 Nü'ü naüëgüãü rü naügüãü na wü'igu na puracüëü namaã i ãë'gaüarü rü nhu'matchi tama ãë'gacüarü rü namaã i ngema duüügü i ngema ma'ëü nawa i ngema marü nü'ü nacua'güü i ngema nacümagü i nagu naïü nawa i ngemangemaügü.

Ngema nawa nü'ü nacua'güü na nhuãcüta namaã nacua'güü i ngema ngüëë

17.18 Nhu'ma tata 2020gu ye'eraãcü nügü nangüëëgüü na nügü nanguëëü naca' i ngema natchianegü i ngewaca ye'erawa i iütanüü rü nhu'matchi ngema iragüü i natchianegü i ngema capaüguwa ngemagüü i natchianegü i ye'erawa nügü gagütaüü na ngemaãcü nü'ü nangemaüca' i ngema na aicumama inamegüü rü nagu yaöguãü rü tama ngeta nawogümareü nawa i ngema na tama nü'ü nangemaü nangeta diëru tü'ü na yaugüü i ngema na te'etchigü tiügü rü tayanhuraüü rü taacü tucümü tiüü te'e tiüü ngeta netaüü rü ta ütane ngeta ta ngemaü rü toamatchigü i nacümagü i ngema natchianewa ngemagüü.

17.19 Nhu'ma tata 2030gu rü aicumatama tanayaugüü i ngema naca' iüü na ye'erawa tügü tagagüü rü tügü tigagüü meã namaã tacua'güãcü i ngema nawa itangemagüü rü nanawa itapuracüëü i ngema natchianewa i [PIB] rü naca' tadaugüü naye'erawa tügü tagagüü nawa i ngema natchiane i ngewaca' ye'erawa iüthigüü.

Ngema inawae'ü na nü'ü yangau'ü 18

Guanema i wüiguü wotchi cu waü rü maïyuguü rü ngema natchica
nawa i cu üü

Ya guëü ngema na natucumügü i maïyugü i ïgüe rü nhumatchi yiema wa'güe na tchi'ri tüü na cagüü rü tümamaã na tchiecümagüü naca i ngema tümamatüünemare urüena ngeta ita üüca'mare, rü nhumatchi muëpücüna rü ngema nangupetü tümamaã ya diema duüëgü i ngearü dierüa'güe rü natchica i tama meüwa neïë rü naëtü ngeegü i wamatüünegüe.

Rü ngema ODS 18 rü Taguarü naane Brasil rü nanayau rü nagu niü na ngemaäcü nanatautchaëüca' na guanema ya duüëgü ta wüigugüü, rü nawa naã nayaguëü na tchi'ri duüëü i caü rü tama tümamaã i mëcümaü rü nhumatchi ya guëü ngema na natucumügü i maïyugü i ïgüe rü nhumatchi yiema wa'güe na tchi'ri tüü na cagüü. Rü 2023gu rü dü'etüwa nanange-gü, rü norü ïnü rü iyai'raätchiü i ngema na tama i wüiguü i torü poragüwa rü marü nücümacürüwa i ngupetüü, rü ngemaäcü guanema tüü na ngemaü i poragü, nawa ngema tanawaeü rü tüü tauü rü nhumatchi nanaporaëgüü rü nüü na ngetchaügüü i wüitchigü i natucumügücüma, rü ngemaäcü nanatanetaëgüüca' i ngema Agenda 2030. Rü ODS 18 rü nawa inangema-tama nanaüü, rü nawa ina puracüe i Comissão Nacional i Norü ïnü na Nhuacü ya Üëü i duëgüarü maü ügüü (CNODS) nawa i ngema Camara Temática – Rü ODS 18 rü namaã na cua' i Ministério da Igualdade Racial, Ministério dos Povos Indígenas, Secretária-geral da Presidência da República, representantes governamentais rü nhumatchi Sociedade Civil.

PARCEIROS:

IDGLOBAL
Instituto de Direito Global

MINISTÉRIO DOS
POVOS INDÍGENAS

MINISTÉRIO DA
JUSTIÇA E
SEGURANÇA PÚBLICA

GOVERNO DO
BRASIL
DO LADO DO POVO BRASILEIRO

APOIO:

MAKIRA-E'TA
REDE DE MULHERES INDÍGENAS DO ESTADO DO MARANHÃO